

VERANDERWEGEN NAAR EEN LEEFBARE AARDE: EEN WAARDE GELADEN ZOEKTOCHT?

Mensenwereld Arthimedes

VERSLAG

**VAN HET SYMPOSIUM
VAN DE KRING ANDRAGOLOGIE UvA**

**THEATER PERDU & ONLINE
d.d. 4 NOVEMBER 2021**

ACHTERGROND, PROGRAMMA EN VERVOLG

Achtergrond

Op 4 november 2021 vond het symposium 'Veranderwegen naar een leefbare aarde: een waarde geladen zoektocht?' van de Kring Andragologie Amsterdam UvA plaats in Theater Perdu, Kloveniersburgwal 86, te Amsterdam en online.

De voorzitter van de Kring, drs. Dhian Sioe Lie, heette de deelnemers in de zaal en online van harte welkom. Hij schetste vervolgens het symposium over verduurzamen als onderdeel van een reeks van activiteiten, het bijzondere moment waarop het plaatsvond en ging kort in op de andragologische benadering.

De Kring vervolgde met dit symposium de weg met haar bijdrage aan het thema duurzaamheid:

- november 2019 verkenning tijdens het eerste symposium, met drie inleidingen en zeven duurzaamheidspraktijken;
- april 2021 wetenschappelijk essay en studie van Kring-lid Gerard Donkers;
- november 2021 verdieping in gesprek met de praktijk: over veranderwegen en waarde geladenheid.

De Kring staat voor onder andere kennisontwikkeling op het gebied van de sociale veranderwetenschap. Zij onderscheidt zich van andere wetenschappen vooral doordat zij handelingsgericht is - zoals de pedagogie - én de praktijk centraal stelt als begin en eind van theorievorming.

We waren, aldus Dhian Sioe, op een bijzonder moment op 4 november bij elkaar als het gaat om een leefbare aarde. De mondkapjes waren terug; we konden nog net een fysieke bijeenkomst organiseren en de wereldleiders waren bijeen in Glasgow en sloegen alarm over het klimaat. Van een afstand beschouwd kon je stellen dat:

- a. het besef begint door te dringen dat we op deze aarde één levend geheel met elkaar vormen;
- b. CO2-reductie realiseren nog niet het realiseren is van een (brede) duurzame ontwikkeling naar een leefbare aarde.

Op 4 november hielden we dus als Kring het tweede symposium over duurzaamheid en duurzame ontwikkeling. Typerend voor de andragologische benadering deden we dat op de volgende manier:

- multidisciplinair: in dit geval vanuit vier werkvelden: beleidspraktijk, burgerinitiatief, onderwijs en wetenschap. Lerend van en met elkaar;
- praktijkgericht: met vier verhalen over de stand van zaken en werken anno 2021; drie inleidingen en een praktijkvoorbeeld van een burgerinitiatief;
- handelingsgericht vanuit drie handelingsniveaus:
 - a. positiebepaling/visie
 - b. aanpakstrategie in de context;
 - c. het handelen zelf: de volgende stap.
- Op zoek naar de rol van het waarde aspect en de veranderingskracht daarvan.

Doel was een stap verder te zetten in een samenhangende kennisontwikkeling over duurzaamheid en duurzame ontwikkeling.

De voorzitter sprak de wens uit dat de kleinschaligheid zou bijdragen aan de verdieping die de Kring met dit symposium voor ogen staat en wenste ons tevens een inspirerende middag toe onder leiding van dagvoorzitter drs. Gerrit Kappert, penningmeester van de Kring.

Programma

Dagvoorzitter Gerrit Kappert gaf een toelichting op het programma. Het programma bestond uit drie inleidingen elk vanuit een eigen invalshoek plus na de pauze een praktijkvoorbeeld, een burgerinitiatief. Na de eerste drie inleidingen en direct voor de pauze vond een kort intermezzo plaats waarin uitreiking plaatsvond van het eerste exemplaar van essay en studie van auteur en Kring-lid Gerard Donkers.

Aansluitend op de presentaties was er gelegenheid tot het stellen van vragen en na het burgerinitiatief vond reflectie plaats op alle inleidingen. Voor de weergave van het programma, zie de volgende pagina.

Afronding en vervolg

Het symposium had een ongedacht kleinschalig karakter. Fysiek aanwezig waren vijftientig personen; online waren op het hoogtepunt twintig deelnemers ingelogd. Gerrit Kappert liet weten blij te zijn dat het goed ging met het symposium, ook dat het hybride kon worden gevolgd: online naast fysiek. Hij memoreerde wat moraliteit betreft dat het funest is voor de onderwijswereld bang te zijn om het moraal-ethisch geweten te laten zien; in België doen ze dat wel.

Belangrijk is de inzet, speciaal van de mensen die we hadden benaderd. Onze dank gaat uit naar Nellie Labrie die de rol van online-moderator op zich nam.

Bijdrage en verslag

We zijn zeer erkentelijk voor de waardevolle bijdrage die Eva Kunseler, Gerard Donkers, Martin de Wolf en Mieke Elzenga leverden met hun inleiding. Tevens bedanken we hen voor het naderhand doornemen van het concept-verslag van hun inleiding.

Het verslag van het symposium is gemaakt door Margreeth Broens, bestuurslid van de Kring. Zij heeft ook de eindredactie van het verslag op zich genomen. De deelnemers ontvangen het verslag per mail en het verslag komt om de website te staan.

Follow-up

- Het symposium zal een verdiepingsslag krijgen.
- Cor van Dijkum wijst op de collegereeks in het kader van verduurzamen die binnenkort van start gaat over het boek van Capra & Luisi, *The systems view of life*.

Eindhoven, juli 2022

PROGRAMMA

- 1 **VERDUURZAMEN VANUIT VERANDERKUNDIG PERSPECTIEF – WETENSCHAP**
Gerard Donkers, zelfstandig onderzoeker en wetenschapper

- 2 **TRANSITIES IN DE FYSIEKE LEEFOMGEVING – BELEIDSPRAKTIJK**
Eva Kunseler, onderzoeker Planbureau voor de Leefomgeving

- 3 **DILEMMA'S VAN VERDUURZAMING - ONDERWIJS**
Martin de Wolf, programmadirecteur Fontys Hogescholen

INTERMEZZO - officieel moment: aanbidding van het eerste exemplaar van het boek 'Naar een leefbare aarde', auteur Gerard Donkers, aan Mieke Elzenga van het burgerinitiatief.

PAUZE

- 4 **BURGERINITIATIEF, EEN PRAKTIJKVOORBEELD**
Mieke Elzenga, voorzitter (woon- en werk) Coöperatie LiberTerra Geestmerambacht

- 5 **REFLECTIE OP DE INLEIDINGEN**

- 6 **AFRONDING EN V ERVOLG**

1 MOOIE WOORDENWEINIG DADEN - HOE KUNNEN WE THEORIE EN PRAKTIJK BETER OP ELKAAR AFSTEMMEN? – Dr. GERARD DONKERS

Lezing over verduurzamen naar aanleiding van het verschijnen van door Gerard Donkers geschreven boek, tot stand gekomen in samenwerking met de Kring Andragologie van de UvA, met als titel *Naar een leefbare aarde, verduurzamen vanuit veranderkundig perspectief* (2021).

Beste mensen,

*Sommigen noemen me de natuur, anderen 'moeder aarde'. Ik ben hier al meer dan 4,5 miljard jaar, 22.500 keer langer dan jij. De waarheid is dat ik geen mensen nodig heb, maar jullie hebben mij nodig. Ja, jouw toekomst rust op mijn schouders. Als ik gedij, gedij jij. Als ik wankel, wankel jij.... Ik heb soorten gevoed die majesteteilijker zijn dan jij. En ik heb soorten uitgehongerd die groter zijn dan jij. Mijn oceanen, mijn grond, mijn rivieren, mijn bossen. Ze kunnen je onderdak bieden of je verlaten. Hoe je ervoor kiest om elke dag te leven, of je naar me kijkt of je ogen voor me sluit, het maakt me niet echt uit. Je **acties** zullen jouw lot bepalen. Niet mijn lot. Ik zal doorgaan. Ik ben de natuur. Ik ben gehard voor verandering. Ik ben bereid om te evolueren. En jij?*

Deze woorden komen uit een filmpje van Julia Roberts *Nature is speaking*¹.

En inderdaad, de aarde kan ons missen als kiespijn, maar wij hebben de aarde hard nodig om als mensheid te overleven. Tegelijkertijd moeten we helaas vaststellen dat veel nuchtere feiten over ons wangedrag tegenover de aarde inmiddels bekend zijn; dat er ook veel voor de hand liggende oplossingen zijn, maar dat de vele mooie woorden en intenties nog te weinig worden omgezet in concrete acties.

En natuurlijk, die positieve plannen en goede intenties zijn heel belangrijk. We moeten blijven zoeken naar de waarden die ons met elkaar verbinden. Maar dit zoeken naar gedeelde waarden is *niet voldoende*. Voor de andragologie als interventiewetenschap die haar kennisgebied heeft liggen in de afstemming tussen theorie en praktijk, ligt juist hier een centraal vraagstuk als het gaat om verduurzaming:

Hoe kunnen we komen tot een betere afstemming tussen de theorie over verduurzamen (die gaat over kennis van feiten, waarden, verklaringen en mogelijkheden) en de praktijk (die gaat over daadwerkelijk handelen in concrete situaties)?

¹ Nature is speaking – Julia Roberts is Mother Nature. Conservation International. YouTube. Zie ook: Nature is speaking scripts. <https://m4english2559.files.wordpress.com/2016/05/script-packet.pdf>

Ik wil jullie meenemen in een paar overwegingen om te komen tot een *betere* afstemming tussen theorie en praktijk van verduurzamen. Misschien om mee te geven aan de deelnemers van de klimaattop die op dit moment plaatsvindt in Glasgow.²

VERHELDING VAN HET BEGRIP 'DUURZAAM'

Allereerst is het prettig als we weten waar we het over hebben als we spreken van 'duurzaam'. Als iemand zegt: *Nee, dat is niet duurzaam*, dan gaat het over de definitie. Spreken we met elkaar eigenlijk wel dezelfde taal?

Wat is duurzaam?

In de Inleiding van *Naar een leefbare aarde* kom ik tot de uitspraak dat 'duurzaam' in ieder geval geen vast, stabiel, onveranderbaar kenmerk is, zoals zo vaak wordt beweerd:

- van producten (bijv. plastic gaat lang mee, maar is vervuilend en brengt het biologisch systeem uit balans);
- van planten;
- van dieren (het konijn is nog maar net geboren en wordt al opgegeten door de arend),
- van mensen (sommigen willen graag onsterfelijk worden, maar dan zou de mensheid nog meer de aarde gaan overwoekeren);
- van menselijke relaties (geweldig: ze zijn al 50 jaar bij elkaar!); of
- van organisaties (sommige hadden misschien al lang opgeheven moeten zijn).

Imagescbs.blob.core.windows.net/images

² De VN-klimaatconferentie vond plaats van 31 oktober tot en met 12 november 2021.

Duurzaam als normatief begrip

Duurzaam verwijst naar de *ecologische kwaliteit van het proces* waarlangs ‘producten’ (als resultanten van ons gedrag) tot stand worden gebracht en geconsumeerd. Is dat proces (en ons handelen daarin) zodanig, dat het *niet* leidt tot uitputting van elementaire energiebronnen van de aarde? Of positief geformuleerd: Is dat proces zodanig dat de zelforganiserende en zelfhelende kwaliteit van het energetisch systeem van ‘aarde, mens en maatschappij’ als geheel, in stand blijft en wordt versterkt? Door al eeuwenlang (als mensheid) roofbouw op dit energetisch systeem te plegen, is de wereld als geheel uit z’n balans geraakt. We staan voor de beslissing om vanaf nu voortaan in economie en samenleving verantwoord en wat meer liefdevol om te gaan met de elementaire energiebronnen van ons leven.

DSCF6721

DSCF6720

Principe van zelforganisatie

Maar *waarop baseren wij deze normatieve waarden?* Volgens de Franse filosoof Albert Camus (1913-1960) zoekt de mens betekenis in een wereld die die betekenis niet in zich heeft en dus zinloos zou zijn: we leven in een redeloos universum. Maar is dat zo? In *Naar een leefbare aarde* neem ik de stelling van de Chileense neurobioloog Antonio Damasio over, dat in de natuurlijke ontwikkeling van het leven op aarde organismen al miljoenen jaren zoeken naar onderlinge afstemming. Dat doen ze in dialoog (geen monoloog) met hun omgeving, *ten dienste van hun eigen ontwikkeling*. Al voordat wij, als levende wezens, een zenuwstelsel en bewustzijn hadden, gold in ons ecosysteem volgens Damasio het principe van de homeostase. Daardoor was er sprake van een niet-bewuste, organische balans in de afstemming tussen de levende organismen en hun natuurlijke omgeving. Dat ecosysteem zit - los van de *doelbewust* handelende mens - dus mooi in elkaar! Die natuurlijke logica berust volgens de auteur op het *principe van zelforganisatie* en niet op een doelbewuste daad van een of andere piloot die de aarde zou (kunnen) besturen.

Energiebronnen: buiten en in mensen

Op deze natuurlijke ‘moraal’ kunnen wij voortbouwen in het ontwikkelen van *toegevoegde* eigen waarden en betekenissen die we willen geven aan het leven. Per slot van rekening zijn wij als mens, ook met ons bewustzijn, een (overigens nog vrij recent) product van diezelfde biosociale ontwikkeling. De elementaire energiebronnen van ons leven zitten niet alleen in de natuurlijke rijkdommen van de aarde (zoals water, lucht, olie, gas en de grote diversiteit in flora en fauna) - als een gebied dat buiten ons (in de buitenwereld) ligt - maar die energiebronnen liggen ook binnen in ons en onze samenleving.

Bij die energiebronnen behoren dus ook onze cognitieve, normatieve, emotioneel-motivationele en sociaalmaatschappelijke krachten, bijvoorbeeld de kracht van sociale cohesie en de kracht van maatschappelijke gelijkheid. Ook die psychosociale energiebronnen behoren tot de brandstof van ons leven waar we verantwoord mee moeten omgaan. Ook de grafieken die hierop betrekking hebben, mogen wat mij betreft worden toegevoegd aan de klimaatop.

Verstrengeling mens en natuur

In ons 'zelf' valt de aarde als natuurlijk object in een spanningsvolle relatie samen met ons zelf als cultureel subject. Een leuk voorbeeld hiervan vind ik, dat er – naar het schijnt - ongeveer 20 biljoen bacteriën in onze darmen zitten waar wij - in symbiose - mee leven en die essentieel zijn voor het verteren van ons voedsel en ook om te kunnen denken. Die verstrengeling tussen ons en de natuur vormt een elementair inzicht in het boek. En daarmee is 'duurzaam' een normatief begrip geworden dat voortbouwt op een intrinsiek in ons ecosysteem aanwezige pre-morele 'moraal'.

NADERE VERKENNING EN UITWERKING VAN HET BEGRIIP 'VERDUURZAMEN'

Taal van verduurzamen

Ik heb gemerkt hoe lastig het is om vertrouwd te raken met de taal van verduurzamen. Hierin speelt mee, dat wij sterk zijn gepreoccupeerd (meer dan we vaak denken) door *product-denken* (niet alleen in de commerciële sector, maar ook in de sociale sector). Door die productgerichtheid halen we onze aandacht steeds weer weg van het *actieve proces* waarlangs een product, bijvoorbeeld zonnepanelen, als handelingsresultaat tot stand komt.

Verduurzamen vraagt om procesdenken, aandacht voor het proces waarlangs mensen een bepaald 'product' (als handelingsresultaat) tot stand brengen.

Foto: RUWBEELD

Andragologie vooronderstelt een op resultaat gericht *procesdenken*. Zonder te handelen, komt er geen resultaat tot stand. Het is een eenvoudige boerenwijsheid: je ziet iets niet (resultaat), als je niet kijkt (handelt). Verduurzaming kan dus niet zonder verduurzamen: een actief werkwoord dat betekent dat er door actievoerders en professionals – bewust en ook veelal niet-bewust - *intentioneel* wordt gehandeld, gericht op verduurzaming. Actievoerders en professionals zijn bezig de omgeving proberen te veranderen en daarmee ook zichzelf.

Verduurzamen is een vorm van veranderen: een alledaags bewust en voor het grootste deel niet-bewust proces van waarde georiënteerd handelen, gericht op het aanbrengen van verbeteringen in de omgeving en daarmee ook in onszelf als persoon. Veranderen is de combinatie van de omgeving veranderen en leren.

Verbinden en afstemmen in plaats van beheersen

Veel mensen denken bij het woord *veranderen* aan planmatig *beheersen* van (en heersen over) de situatie. Maar in de andragologie is het veeleer de taal van het ons *verbinden* met het *niet*-doelbewuste, *vanzelf verlopen* van *systemische* processen. Met de ontwikkeling van onze op beheersing gerichte rede zijn we als mensheid al eeuwenlang bezig om de aarde naar onze hand te zetten. Met die macht van ons bewustzijn, verwerkt in slimme technologie, kunnen we dat ook steeds beter. Maar ondertussen is de aarde daarmee binnen afzienbare tijd niet lang meer leefbaar.

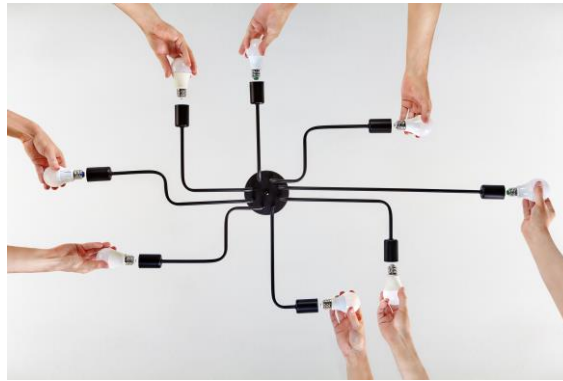

En met dit inzicht kwam ik zelf – tijdens het schrijven van het boek – thuis, bij waar mijn leven begon: op de boerderij dichtbij de natuur, met een weliswaar ongeletterde vader die zich als boer echter verwonderde en vaak met ontzag sprak over de machtige natuur waar wij als mensheid slechts een klein onderdeelje van zijn, maar waarbij wij ons opstellen alsof wij die natuur zouden kunnen beheersen. Dat moest volgens hem een keer fout gaan. Zijn verwondering over de complexe samenhang en disbalans tussen mens en natuur wil ik met dit boek graag doorgeven aan de volgende generatie.

Taal van veranderen

En dat doen we in de taal van veranderen. Waarom? Omdat de taal van veranderen verder gaat dan alleen kennis van feiten, waarden, verklaringen en mogelijke oplossingen van problemen. Het is een andere taal dan een verklarende of objectivistische systeemtaal.

Het is een *mensgerichte* taal van veranderen. In een interventiegerichte logica voegen we altijd *een beïnvloedend subject* (een actor) toe aan de beschrijving en analyse van de situatie, en aan het ontwerpen en uitvoeren van een plan. Dat is een heel andere manier van kijken naar de wereld dan louter product- of systeemgericht denken. Verduurzamen is dan altijd óók *een psychosociaal proces* dat zich afspeelt *in en tussen mensen*. Verduurzamen betekent dan ook nadenken over dit thema, er een boek over schrijven, een symposium bijwonen, je een vraag stellen, er onderzoek naar doen en op jouw eigen wijze actief bezig zijn met het leefbaar maken van de wereld.

Shutterstock 1079535152

WETENSCHAPPERS EN NUCHTERE FEITEN MET OPLOSSINGEN

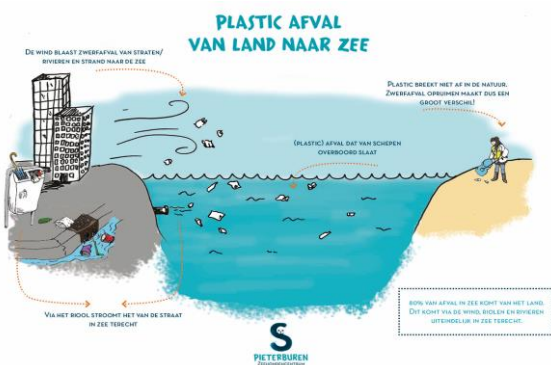
Feiten

Nu lijkt het misschien alsof ik zou beweren dat het bij verduurzamen alleen maar gaat over een sociaal *proces*, als een *middel*, als een vrijblijvend sociaal gebeuren zonder inhoud. Maar dat is niet het geval. We moeten ons *niet buiten, maar binnen* de wetenschap plaatsen en constateren dat, hoewel wetenschappers elkaar in hun zoeken naar waarheid vaak tegenspreken, een heel (internationaal) leger van gerenommeerde wetenschappers ons wijst op een brede en alarmerende crisis in onze verhouding tot de wereld. Ecologisch gezien gaat het om:

- mogelijk onherstelbare en onomkeerbare (zichzelf opstapelende) gevolgen van *klimaatverandering* (kantelpunten) door massale uitstoot van broeikasgassen. We zien de gevolgen onder meer in de smeltende permafrost. Zie het recente alarmerende IPCC rapport van het klimaatpanel van de VN³;

³ Climate change 2021. The physical science basis, the working groups contribution to the sixth assessment report on 6 August 2021, IPCC (2021) <https://www.ipcc.ch>

- *chemische verontreiniging* van ons milieu door onder meer plastics, PFAS, bestrijdingsmiddelen en medicijnen die, naast klimaatverandering, een tweede planetaire crisis veroorzaken; en
- behoud en herstel van *biodiversiteit*. Steeds meer soorten dieren, planten, bomen sterven uit of worden met uitsterven bedreigd. De soortenrijkdom in de natuur is de afgelopen vijftig jaar met 60 procent afgenomen en één miljoen soorten dreigen komende decennia uit te sterven, aldus een gezaghebbend VN-rapport IPBES 2019⁴. Hele ecosystemen dreigen ineen te storten, waardoor voedselproductie instabiel wordt, hongersnood dreigt en nog meer massale emigratiestromen op gang komen; om maar enkele maatschappelijke problemen te noemen.

Oplossingen

Ook worden er door wetenschappers *veel oplossingen* voor deze problemen aangedragen. Om er een paar te noemen:

- stop met de uitstoot van schadelijke broeikasgassen;
- maak gebruik van zonne-energie, waterpompen en windenergie en stem het elektriciteitsnetwerk hierop af;
- ken een eco score toe aan producten zodat consumenten bewust kunnen kiezen;
- zorg voor hergebruik van producten (circulaire economie);
- voer wetgeving in met betrekking tot strafbaarstelling voor misdrijven tegen de natuur (ecocide-wetgeving⁵);
- stop de schadelijke effecten van kunstmest en bestrijdingsmiddelen en bevorder eco vriendelijke land- en tuinbouwbedrijven;
- zorg voor lagere energiekosten voor de lagere inkomensgroepen. Zij stoten relatief minder broeikasgassen uit en hebben dus een kleinere CO₂ voetafdruk dan rijke mensen en rijke landen.

Ook deze en vele andere oplossingen zijn ons in grote lijnen wel bekend.

⁴ IPBES (2019) Global assessment report on biodiversity and ecosystem services of the Intergovernmental Science-Policy Platform on Biodiversity and Ecosystem Services. <https://doi.org/10.5281/zenodo.3831673>

⁵ Wetgeving met betrekking tot het strafbaar stellen van vernietiging van natuur en milieu, het moedwillig verspreiden van onzin over verduurzaming vanuit mogelijke rechten die je kunt geven aan de natuur, zoals Latour voorstelt.

Ketelbrug%20wind

hrmagazine.be

Dat de problemen en oplossingen al in grote lijnen zijn benoemd, confronteerde mij met het feit dat ik eigenlijk een stevige scepticus ben die nogal twijfelt aan objectieve waarheden en dat ik dan iemand ben die de mens als kennis scheppend subject per definitie niet los ziet van zijn product. Ik merkte dat ik hierin niet mag doorslaan, omdat dit scepticisme uiteindelijk destructief is om als mensheid te kunnen overleven....., als ik de grote meerderheid van de natuurwetenschappers mag geloven, van wie de natuurwetenschappelijke kennis niet tot mijn eigen vakgebied behoort. Dat confronteert je als sociaal wetenschapper - per definitie, zou ik zeggen - met je gebrekkige en onvolledige kennis op het gebied van duurzaamheid. Veel moet je, net zoals andere burgers en politici, maar geloven. Ik realiseerde me echter dat die onzekerheid en handelingsverlegenheid omgekeerd ook geldt voor de natuurwetenschappers. De les die ik hieruit haal, is dat we op de een of andere manier moeten *leren omgaan met de begrensdheid, onafheid, onzekerheid en kwetsbaarheid van onze rede* waarmee we onmogelijk het leven in al zijn facetten en samenhangen kunnen kennen, laat staan kunnen sturen en beheersen.

De vervuiler betaalt

150520193357525

Ethiek in een complexe samenleving

VNIG.NL

INTEGRALE BENADERING VAN VERANDEREN

Weerbarstigheid handelingspraktijk

Misschien is het ook een enigszins geruststellende gedachte dat de problemen en de in grote lijnen gewenste oplossingen ons in theorie bekend zijn. Maar wat blijkt? In de concrete handelingspraktijk zijn de voorstellen allerminst onomstreden en eenduidig.

De hedendaagse praktijk van verduurzamen betekent: opereren in een complex interactieveld van tegengestelde belangenopvattingen, tegenstrijdigheden en machtsverhoudingen. Sociaal-maatschappelijke aspecten blijken dus een belangrijk deel te zijn van elk ecologisch vraagstuk. En de vraag wordt dan: *Hoe* krijgen we al die verschillende perspectieven in een *samenhangende – integrale - aanpak* bij elkaar?

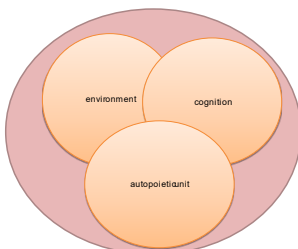

Andreas Hetfeld (maker van dit beeld) schrijft:

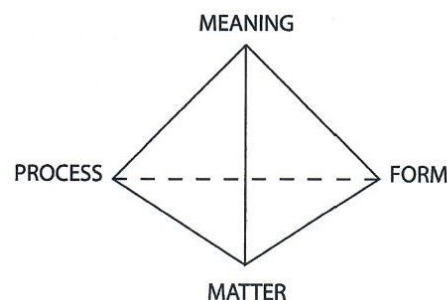
'Verschillende mensen vormen één geheel. Het hoofd kijkt hoopvol de wereld in en laat zien dat de mens onderdeel is van een groter geheel. De contouren van het onderste deel verwijzen naar bomen en de verbinding met de aarde.'

Dat vraagt van de betrokkenen allereerst om een *brede, meervoudige kijk* op de problemen, zoals bepleit door veel hedendaagse kritische systeemdenkers zoals Fritjof Capra, Bruno Latour, Antonio Damasio en Jan Rotmans. Inspirerend vinden we als Kring Andragologie bijvoorbeeld de wijze waarop Capra & Pier Luigi Luisi de samenhang van het leven verwoorden in hun *trilogy of life* (plaatje onder links)⁶. De drie werelden omgeving, cognitie en autopoëtische eenheid, zijn onderling nauw met elkaar verstrengeld en verwijzen naar de drie grote clusters in de natuurwetenschappen die tezamen het leven op aarde proberen te verwoorden. Daarnaast is er de onderlinge verbondenheid van de vier perspectieven op het leven, voorgesteld als een viervlak. Waarbij de drie perspectieven vorm (in plaats van autopoëtische eenheid); zaak, materie (in plaats van omgeving) en proces (in plaats van cognitie) worden uitgebreid met het sociale domein: betekenis, met regels over: gedrag, waarden, bedoelingen, doelen, strategieën, ontwerpen, machtsstructuren die geen rol spelen in de meeste niet-menselijke wereld maar die essentieel zijn voor het menselijke sociale leven (plaatje onder rechts)⁷.

trilogy of life

extending the systems approach (sociaal domein)

⁶ Capra, F., & P.L. Luisi (2014), The systems view of life. A unifying vision. Cambridge University Press, p.142.

⁷ Capra & Luisi (2014), pp. 303- 305.

Vanuit zo'n breed perspectief op verduurzamen komt een grotere diversiteit aan mogelijkheden in beeld, maar het maakt de chaos en het ongemak in zekere zin ook groter, want dan duiken er allerlei tegenstrijdigheden op. Klein voorbeeld:

Hoe minder gas Nederland boort, des te slechter het ook is voor het milieu. We worden namelijk volop afhankelijk van Russisch en Amerikaans gas dat veel klimaatonvriendelijker wordt geproduceerd.

Maar positief is weer, dat zo'n brede blik een houding van *openheid* bevordert die nodig is om te komen tot een mogelijke *overeenstemming* en mogelijk draagvlak tussen de verschillende vaak tegengestelde of tegenstrijdige belangen. Je kunt bijvoorbeeld geen duurzaam voedsel in de winkel aanprijzen als het niet voldoende wordt geproduceerd. Dat heeft elkaar nodig. Hoe breder het perspectief is van waaruit we naar de situatie kijken, hoe meer verschillende oplossingen er een plek in kunnen krijgen. Dat integrale perspectief zou leidend moeten zijn bij bijvoorbeeld het ontwerpen van woonwijken.

Deze wens naar een integrale benadering zien we ook terug in de 17 verschillende ontwikkelingsdoelen die de VN hebben opgesteld en in het recente beleid van de Europese Commissie in het kader van de Green Deal. Een heel pakket van allerlei nauw met elkaar verweven maatregelen wordt voorgesteld, gericht op 55% minder CO₂ uitstoot in 2030. De uitdaging is om bijvoorbeeld alle spelers in de voedselketen mee te nemen in die integrale aanpak, een ketenaanpak⁸.

De 17 VN duurzame ontwikkelingsdoelen, periode 2015 – 2030

Integrale benadering en multi methodische aanpak

Bij een integrale benadering gaat het echter niet alleen om afstemming tussen verschillende soorten problemen en soorten van oplossingen, maar ook om een *multi methodische* aanpak waarin verbetering van wettelijke, ruimtelijke en technologische condities samengaat met *versterking van handelingscompetenties*.

⁸ Zie voor een uitgebreidere bespreking van de Sustainable Development Goals de bijdrage van Maresa Oosterman. Verduurzamen in Nederland in het verslag van het symposium Verduurzamen vanuit een sociaal veranderkundig perspectief.

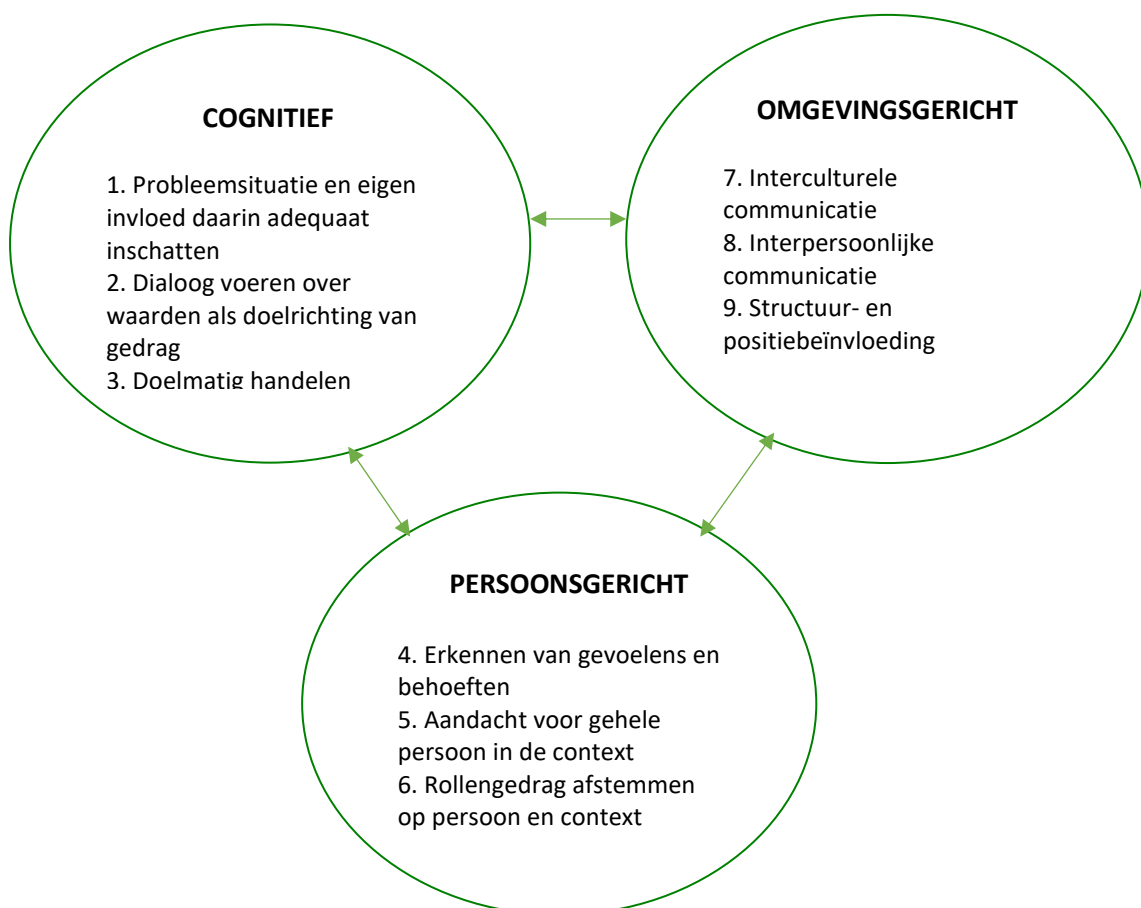
https://www.andragologie.org/uploads/andra_projecten/duurzaam/symloosterman.pdf

Vaak spreekt men dan van *gedragsverandering*, waarbij *gedrag* dikwijls wordt beperkt tot het uitwendige, zichtbare gedrag van mensen (waarin de mens als een complex geheel niet serieus wordt genomen) en niet in brede zin als *handelen* wordt begrepen, dat een samenspel is van *drie basale processen*:

Drie basale processen van handelen

1. *Cognitief gericht*. Handelen is allereerst een *cognitief* proces gericht op liefst brede kennis over verduurzaming. Cognitieve gedragstheorieën uit de psychologie hebben ons op dit punt veel te leren. Leren je eigen invloedsmogelijkheden in verhouding tot die van de natuurlijke en maatschappelijke omgeving goed te taxeren: niet eenzijdig denken in termen van noodlot noch van persoonlijke schuld, maar *systemisch leren denken in verhoudingen en contexten* waar we ook zelf deel van uitmaken.
2. *Persoonsgericht*. Verduurzamen is evenwel meer dan een cognitief gebeuren 'boven het boordje'. Er aan toegevoegd moet worden een op *ervaring en beleving* gerichte – *persoonsgerichte* – aandacht voor gevoelens en behoeften van mensen en vaak spanningsvolle relaties tussen hun cognities, emoties, lichaamsprocessen en uiterlijk gedrag in de verschillende rollen die ze in de samenleving vervullen. Aandacht voor deze *innerlijke ervaringswereld* van mensen leidt tot ongekennde verleidingsmogelijkheden om van verduurzamen zelfs een feest te kunnen maken!
3. *Omgevingsgericht*. Deze twee genoemde manieren van gedragsverandering zijn echter nog niet voldoende en moeten worden aangevuld met omgevingsgerichte handelingscompetenties. Denk aan: *leren communiceren met andere mensen en het strategisch leren (kunnen) beïnvloeden van beleid en het versterken van je macht- en invloedspositie in de samenleving*.

Drie onderling verbonden manieren van 'gedragsverandering'

Menselijk handelen opvatten als het samenspel van sturen en afstemmen op de interne en de externe wereld biedt een uitermate *praktisch oriëntatiekader voor* verduurzamen. Het voert hier te ver om op deze drie manieren van ‘gedrag’verandering in te gaan. In het boek heb ik deze op basis van praktijkgerichte onderzoeken concreter uitgewerkt en met verschillende voorbeelden geïllustreerd.

Beste mensen

Ik ga naar een afronding toe.

Mooie plannen – ook al hebben ze nog zo de bedoeling om integraal van karakter te zijn - zijn niet voldoende. We moeten onze goede voornemens en idealen *confronteren* met ons daadwerkelijke gedrag in de concrete praktijk. We doen vaak niet wat we zeggen dat goed is. En dat geldt niet alleen voor burgers, maar ook voor bedrijven en overheden. Ik kan daar kort over zijn: de kranten staan er vol van.

Een klein voorbeeld: neem het vorige week gepubliceerde IPCC-rapport van de VN waaruit blijkt dat er van de in Parijs afgesproken vermindering van uitstoot van broeikasgassen niets terecht is gekomen, zelfs niet in het coronajaar 2020. De uitstoot is alleen maar verder toegenomen⁹.

Confrontatie tussen goede intenties en concreet gedrag

Al die tegenstrijdigheden hebben ook hun doorwerking naar de relatie tussen overheid , bedrijfsleven en burger. Ondanks de vaak mooie woorden over burgerparticipatie, burgerberaad, klimaattafels, gemeenschapsvorming et cetera worden burgers en bedrijven in hun vernieuwende initiatieven van onderop vaak niet of onvoldoende ondersteund en gefaciliteerd door het beleid van de overheid. Ook hier zou ik talrijke voorbeelden van kunnen geven.

⁹ Climate Change 2021. The Physical science basis, the working groups contribution to the sixth assessment report on 6 August 2021, IPCC (2021) <https://www.ipcc.ch>

Burger als mede-veranderaar erkennen en ondersteunen

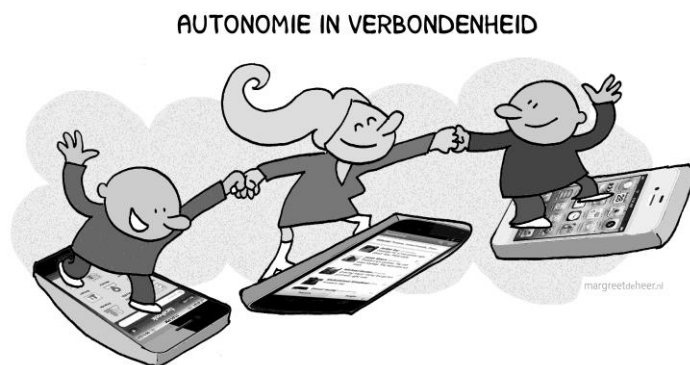

SOCIALE VERDUURZAMING

Dialogoog als grondvorm van veranderen

Ik wil hier een nuance aan toevoegen. Bij *sociale verduurzaming* is de dialoog de grondvorm van veranderen en voorwaarde voor een zinvolle samenwerking tussen overheden en burgers. Maar in de openheid van een dialoog moet de overheid de burger niet met een soort van laissez-faire houding loslaten en aan zijn lot overlaten. Positief gezien is het noodzakelijk dat een overheid via een *grenzen stellend* beleid (via wet- en regelgeving, prijsbeleid et cetera) de condities verbetert, waardoor burgers en bedrijven weten waar ze aan toe zijn en waar ze zelf actief kunnen inspringen. De enige manier om de destructieve polarisatie tussen overheden en burgers, en tussen burgers onderling te doorbreken, is het steeds opnieuw *combineren* van een bottom-up benadering bij het ontwikkelen van top-down beleid. Grenzen stellen aan de vrijheid en een vertrouwenwekkende dialoog voeren met de belanghebbenden horen in een democratisch bestel bij elkaar. Stevig leiderschap kan samengaan met een democratische houding, zo betoogt omgevingspsycholoog Linda Steg¹⁰. Maar dat blijkt voor velen een lastige combinatie te zijn.

Grenzen stellende dialoog

¹⁰ Bas Mesters, We nemen te vaak aan dat mensen puur gedreven worden door eigenbelang. Interview met Linda Steg In: De Volkskrant, d.d.10 juli 2021.

En dat brengt mij bij mijn laatste gedachte, namelijk dat we *meer en-en denkers* zouden moeten worden. We moeten leren spreken van een grenzen stellende dialoog (dialogisch grenzen stellen), van inhoudsgerichte vaardigheden, van *collectief* eigenbelang (vergelijk vaccinatie), van culturele natuur, van handeling georiënteerd systeemdenken. Het zijn allemaal tegenpolen die ook als tegenpolen moeten worden erkend, maar die tegelijkertijd een bepaalde samenhang met elkaar vertonen en steeds weer vragen om onderlinge afstemming. En aan dat laatste ontbreekt het meestal. Toch past in een complexe context geen eenzijdig en radicaal of-of denken (vanuit één spoor), kenmerkend voor het hedendaags sterk gepolariseerd debat in vaak door sensatie gedreven media¹¹. Maar in een complexe context past ook geen slappe hap model van polderen waarin tegenstellingen worden weggepoetst.

Het gaat om tegenstellingen in perspectieven die in een democratisch proces de degens met elkaar kruisen in het zoeken naar meervoudige oplossingen. In dit procesmatig leren denken in termen van *gelijktijdig* gescheiden (verschillend) *en* verbonden zijn van tegenpolen, ligt ook voor het onderwijs in een democratische samenleving een essentiële, lastige, maar uiterst belangrijke taak.

Tegenpolen erkennen en met elkaar verbinden

WE SPREKEN VAN:

- GRENZEN STELENDE DIALOOG
- INHOUDSGERICHTE VAARDIGHEDEN
- COLLECTIEF EIGENBELANG
- SYSTEMISCHE OPVATTING VAN ZELFREGIE
- NATUURCULTUUR
- INHOUDELIJK PROCESDENKEN
- BOTTOM-UP TOP-DOWN BENADERING

TOT SLOT

Betere afstemming theorie en praktijk verduurzamen – adviezen

Vat ik mijn verhaal samen, dan kom ik tot de volgende *adviezen* waarmee we - onderzoekers, activisten, docenten, studenten, beleidsmakers, uitvoerders - kunnen bijdragen aan een betere afstemming tussen de theorie en de praktijk van verduurzamen.

Dus: Wat zouden ze in Glasgow moeten doen?

1. Zorg voor een heldere en met elkaar gedeelde omschrijving van wat wordt verstaan onder 'duurzaam'.
2. Vat 'verduurzamen' positief op als een op waarden (normatief) gericht veranderproces waarin alle belanghebbenden (ook de burgers en de actievoerders) als handelingssubject worden aangesproken.
3. Hecht geloof aan feiten en oplossingen die voortkomen uit betrouwbaar onderzoek van wetenschappers en accepteer die kennis. Zo is 1,5° C de aanbevolen grens van opwarming van de aarde.
4. Ga in de beleids- en uitvoeringspraktijken te werk vanuit een *multi* methodische aanpak, maar wél met aandacht voor een vruchtbare onderlinge afstemming van die verschillende wegen.

¹¹ Driekwart van de Nederlanders maakt zich zorgen over toenemende polarisatie, aldus het Sociaal en Cultureel Planbureau in 2019.

Laat vooral ook je streven naar verbetering van materiële, technische en praktische condities samengaan met leren en versterking van handelingscompetenties (van jezelf en ook van anderen). Investeer als overheid ook daarin!

5. Confronteer overheden, burgers en bedrijven steeds weer met de tegenstelling tussen hun vaak goed bedoelende intenties en hun concreet gedrag. Maak dat tot een kernthema van de top!
6. Betrek als overheden burgers en hun organisaties altijd als mede-veranderaars bij het opzetten en uitvoeren van ieder verduurzamingstraject. Laat dus ook ruimte voor eigen invulling.
7. Probeer de tegenstellingen op de top niet weg te poetsen onder de vlag van de harmonie, maar denk vooral in termen van tegenstellingen *en tegelijkertijd* zoeken naar onderlinge verbindingen (in die polarisaties).

Handelingsonderzoek tussen theoretisch reflectiekader en voorbeelden praktijk

Kijk ik, afrondend, vanuit het thema 'verhouding theorie -praktijk' kritisch naar het boek, dan stel ik vast dat er nog een gat zit tussen de praktijkvoorbeelden in het boek en het theoretische reflectiekader. Nodig is daarom dat er *handelingsonderzoek* wordt gedaan om dit gat empirisch te dichten. In paragraaf 3.4 van het boek doe ik een voorstel voor een dergelijk onderzoek. Ik zou het mooi vinden als mensen zich zouden aanmelden om actief met ons als Kring mee te gaan doen aan een dergelijk onderzoek.

Handelingsonderzoek naar verduurzamen

2 TRANSITIES IN DE FYSIEKE LEEFOMGEVING. DE VERANDEROPGAVE VAN OVERHEDEN: LEREN WAT WERKT - Dr. EVA KUNSELER

Achtergrond

Eva Kunseler is onderzoeker aan het PBL (Planbureau voor de Leefomgeving). Zij is wetenschapper milieubeleid, kennissocioloog wetenschapsbeleidsstudies. Haar promotieonderzoek ging over samenspel tussen moderne en reflexieve kennisstructuren. Ze onderzocht hoe publieke kennisorganisaties hun rol en werkwijze aanpassen aan veranderende eisen van deze tijd. Publieke kennisorganisaties leveren nog steeds feiten voor beleid aan, terwijl co-creatie met beleidsbetrokkenen ook belangrijker wordt. Tijdens haar onderzoek heeft ze ook gekeken naar haar eigen organisatie, het PBL. Ze onderzocht de verbinding tussen systeem- en leefwereld, met als vraag hoe kennis te genereren tijdens een transitieproces.¹²

In deze inleiding vertelt Eva over het onderzoek van het PBL over 'leren in de warmtetransitie' waarbij leren vooral gaat over leren door overheden. Eva start met een toelichting op het PBL en de veranderende beleidscontext waarbinnen het PBL opereert.

Wat doet het PBL

Het PBL houdt zich bezig met onderzoeksvraagstukken in de leefomgeving, met beleidsgericht en wetenschappelijk gefundeerd onderzoek. Het PBL doet ook steeds meer onderzoek met en voor andere organisaties dan alleen de rijksoverheid. Thema's zijn: 'klimaat en energie'; 'landbouw en voedsel'; 'circulaire economie; en 'stad en regio'. Het PBL is te typeren als kritisch, onafhankelijk, en geeft gevraagd en ongevraagd advies. Het is ingebed in het ministerie van I & W (Infrastructuur en Waterstaat).

Kerntaken van het PBL zijn:

- het in beeld brengen van de actuele kwaliteit van milieu, natuur en ruimte en het **evalueren** van het gevoerde beleid;
- het **verkennen** van de toekomstige maatschappelijke ontwikkelingen die van invloed zijn op de kwaliteit van milieu, natuur en ruimte, en het ex-ante evalueren van mogelijke beleidsopties;
- het **signaleren en agenderen** van maatschappelijke vraagstukken die van belang zijn voor milieu, natuur en ruimte;
- het **identificeren** van mogelijke strategische **opties** voor het bereiken van overheidsdoelen op het gebied van milieu, natuur en ruimte.

Complexe opgaven in de leefomgeving vragen om een samenhangende en lerende aanpak ten aanzien van klimaat, natuur, grondstoffen en ruimte. Het gaat daarbij steeds om schakelen tussen:

- overheid en samenleving
- korte en lange termijn
- nationaal en decentraal
- sectoraal en integraal

¹² Kunseler, E.M. (2017), Government expert organisations in-between logics. Practising participatory knowledge production at the PBL Netherlands Environmental Assessment Agency.

Om schakelen mogelijk te maken is interdisciplinair en transdisciplinair onderzoek nodig, en kennis van de praktijk. Deze onderzoeksbenadering past in het licht van veranderend leefomgevingsbeleid dat vaker gedecentraliseerd is, met medeverantwoordelijkheid bij de provincies, regio's en gemeenten.

In zo'n beleidscontext vergt de onderzoeksbenadering aandacht voor:

- multi-sector;
- multi-level: PBL-onderzoek kan zich richten op elk bestuurlijk, administratief en/of geografisch niveau, van bijvoorbeeld lokaal, stedelijk, provinciaal, landelijk, Europees of internationaal niveau;
- multi-actor: PBL-onderzoek kan zich richten op - of samenwerken met – in principe elke maatschappelijke partij in de (energieke) samenleving¹³ (overheid, ondernemingen, maatschappelijke organisaties).

Het gaat steeds om schakelen tussen overheidslagen, belangen en kennis die daar leeft.

De afgelopen jaren transformeerden de 'grote' internationale opgaven rond klimaat, milieu en biodiversiteit van technisch geformuleerde issues uit wetenschappelijke gremia, ambtelijke overleggen en internationale onderhandelingen tot onderwerpen van nationaal en zelfs lokaal politiek en maatschappelijk debat. Klimaatopgaves in de landbouw- en natuurdoelstellingen rond biodiversiteit kregen steeds vaker een alledaagse betekenis in de directe omgeving.

Zo ging klimaat ineens zowel over de menselijke maat van mislukkende aardappeloogsten, discussie over boskap onder natuurliefhebbers, als over de omvang van de veestapel – en daarmee anderszins over het toekomstperspectief voor een sector vol gezinsbedrijven. Het zijn betekenissen die aan de ene kant gevoed werden door het zichtbaar worden van de problematiek; hittegolven, droogte en teruglopende aantallen insecten en weidevogels, maar aan de andere kant ook voortkwamen uit een nieuwe zorg over de mogelijke beleidsimplicaties van de 'grote' opgaven, met vragen als:

- Wat zijn de consequenties van verduurzaming voor mijn leefomgeving?
- Wie gaat dit betalen?
- Wat is het perspectief voor toekomstige generaties en voor de afwenteling op het buitenland?
- Maar ook: Wie heeft eigenlijk om dit beleid gevraagd? Waar kan ik met mijn zorg terecht; wie gaat hier eigenlijk over?

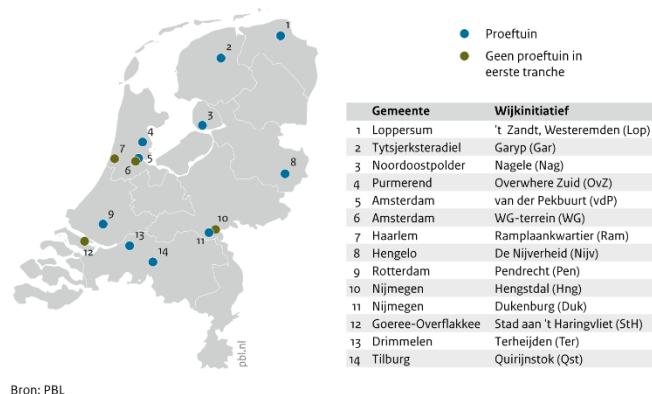
Voorbeeld PBL-onderzoek naar het interbestuurlijke Programma Aardgasvrije Wijken (PAW)

¹³ Een verwijzing naar: 'De energieke samenleving. Op zoek naar een sturingsfilosofie voor een schone economie' (2011), titel van een rapport van Maarten Hajer, de toenmalige directeur van het PBL.

Eva gaat in op het PBL-onderzoek naar het interbestuurlijke Programma Aardgasvrije Wijken (PAW). Onder de opeenvolgende kopjes komen diverse onderdelen van het onderzoek aan de orde. In het interbestuurlijke programma werken het IPO, de VNG, de ministeries van BZK en EZK, samen aan de transitieopgave om de wijken aardgasvrij te krijgen, in de vorm van proeftuinen. Gemeenten konden zich inschrijven met wijken die ze aardgasvrij wilden maken. Uit die inschrijving vloeiende selectie voort, met criteria waaraan de proeftuinen moesten voldoen. Inmiddels zijn er 46 proeftuinen en ook niet-proeftuin-gemeenten aardgasvrij zijn in het onderzoek opgenomen.

Onderzochte aardgasvrije wijkinitiatieven

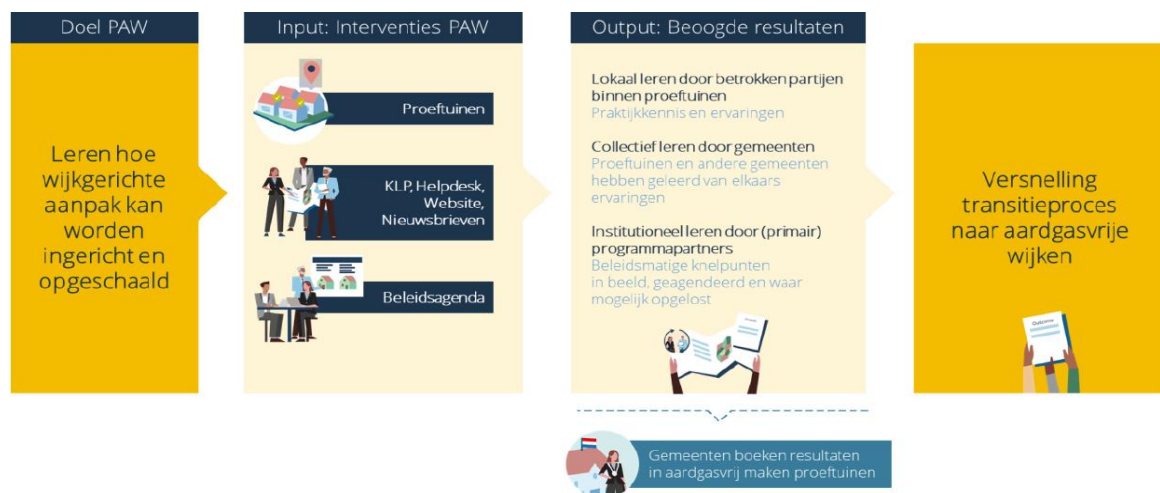
Vertrekpunt voor het beleidsprogramma is de vraag: 'Wat en hoe kunnen gemeenten van elkaar leren?' Het is bijzonder dat dit beleidsprogramma 'leren door doen' centraal stelt, terwijl de achterliggende kwantitatieve doelstelling is dat 1,5 miljoen woningen in 2030 van het gas af moeten zijn. Door deze positionering zit het PAW al met een dilemma. Het dilemma is: steekt het PAW niet te open – laissez faire – in om bij te kunnen dragen aan de kwantitatieve doelstelling, dan wel kiest het PAW voor een te planmatige aanpak die weer te star is om 'leren door doen' te bewerkstelligen?

Zoals gezegd is de opzet van het programma gericht op leren van proeftuinen en niet op het bereiken van een doelstelling. Er is veel kritiek op het PAW. De Algemene Rekenkamer bijvoorbeeld, had in 2019 kritiek op de onderliggende beleidstheorie. Het programma is een middel dat een bijdrage levert aan de warmtetransitie maar het is totaal niet duidelijk waar en hoe het programma daaraan bijdraagt. De Algemene Rekenkamer stelde dat de lerende aanpak om uitwerking vraagt.¹⁴ Het programma heeft ter verantwoording een programmatheorie ontwikkeld: leren om te versnellen. Het gaat om proeftuinen met kennisuitwisseling en een leerprogramma. Leren hoe de wijkgerichte aanpak kan worden ingericht en opgeschaald.¹⁵

¹⁴ [Rapport Algemene Rekenkamer over PAW - Programma Aardgasvrije Wijken](#)

¹⁵ <https://aardgasvrijewijken.nl/nieuws/1725638.aspx?t=Plan-van-aanpak-monitoringssysteem-PAW-gereed>

Beleidsprogramma met programmatheorie: leren om te versnellen

De **input** van PAW bestaat uit drie typen **interventies**:

- proeftuinen
- KLP (Kennis- en Leerprogramma); een website; nieuwsbrieven
- een beleidsagenda

Bij de **output** gaat het om beoogde resultaten: inzichten op operationeel niveau. Daarbij gaat het om **leren** lokaal, collectief en institutioneel. Leren in de zin van '**wat werkt**'; institutioneel ten behoeve van **versnelling** van het transitieproces naar aardgasvrije wijken.

- **Lokaal** leren door betrokken partijen binnen proeftuinen: praktijkkennis en ervaringen;
- **Collectief** leren door gemeenten: proeftuinen en andere gemeenten hebben geleerd van elkaars ervaringen;
- **Institutioneel** leren door (primair) programmapartners: beleidsmatige knelpunten in beeld, geagendeerd en waar mogelijk opgelost.

Uiteindelijk gaat het er om dat deze drie vormen van leren opleveren dat gemeenten resultaten boeken in het aardgasvrij maken van proeftuinen.

De onderzoeksbijl van het PBL is: Wat ligt, gezien de complexe opgave, binnen de mogelijkheden van een programma als het PAW om 'leren door doen' in de warmtetransitie te bewerkstelligen?

Het PBL-onderzoek constateert bijvoorbeeld dat het KLP (Kennis- en Leerprogramma) vooral gericht is op kennisuitwisseling, in het bijzonder over cognitieve kennis ('hoe zou het moeten werken'). Terwijl gemeenten ook gebaat zijn bij een ander soort kennis, zoals ervaringskennis over 'wat werkt in de praktijk', waar onvoldoende aandacht voor is in het KLP.

Participatie en communicatie

Eva zoomt in op een van de thema's van PAW: 'participatie en communicatie' en benoemt een aantal leervragen van gemeenten over hoe zij bewoners op het gepaste moment kunnen betrekken.

Gemeenten zetten in op bewonersparticipatie. Gemeenten worstelen met het vinden van hun rol ten opzichte van bewoners en hoe zij kunnen omgaan met de diversiteit aan bewoners.

Vragen die hierbij geregeld terugkomen onder de respondenten van de gemeente zijn:

- Wat is het juiste moment van communicatie?
Bij het juiste moment gaat het om het vinden van een balans tussen een te open opstelling en een te uitgewerkt plan. Een te uitgewerkt plan overvalt woningeigenaren.
- Wat is een gepaste manier van communicatie?
Een vertrouwensband creëren is belangrijk maar de vraag is: Hoe doen we dat binnen de beschikbare capaciteit?
- Hoe kan een diverse groep betrokkenen worden bereikt? Wie bereik je gemakkelijk, wie moeilijk?
Daarvoor worden verschillende methoden uitgeprobeerd, zoals doelgroepenonderzoek, creatieve buurtbijeenkomsten of een vaste werkplek van het gemeentelijke team in de wijk. Het bereiken van iedereen blijft echter een uitdaging.

Bewonersinitiatieven, waaronder warmtecoöperaties, genieten vaak meer vertrouwen en binding met de buurt, maar ook zij lopen op een gegeven moment tegen vergelijkbare zaken aan. De trekkers van het initiatief zijn namelijk doorgaans niet representatief voor de gehele buurt en zullen ook in contact moeten komen met andere bewoners uit de buurt om hun voorkeuren en perspectieven te leren kennen.

Voorwaarden voor elke vorm van bredere acceptatie lijken te zijn:

- Het ontzorgen van bewoners: duidelijk maken wat de stappen zijn; en
- Duidelijkheid over financiële risico's en mogelijkheden.

Knelpunten

Er wordt veel geleerd in en door gemeenten. Waar lopen zij als proeftuinen binnen PAW tegenaan?

- Systemische barrières: uit de proeftuinen komen veel signalen van systemische barrières.¹⁶
Om het transitieproces te versnellen, dat wil zeggen meer bestaande woningen van het aardgas af, moeten deze barrières worden geslecht.
- Terwijl binnen proeftuinen weliswaar veel wordt geleerd over – het maatwerk dat benodigd is voor – de warmtetransitie, is er ook sprake van structurele knelpunten die het proces in de proeftuinen vermoeilijken en vertragen. Dit betreft bijvoorbeeld:
 - wet- en regelgeving rond aanbestedingsregels en privacy;
 - ontbrekend instrumentarium voor versnelling; en
 - onduidelijkheid over de verdeling van kosten tussen uitvoerende partijen.

Deze knelpunten kunnen niet door de proeftuinen of direct betrokkenen in de proeftuinen worden opgelost en vragen om aanpassingen op het systeemniveau.¹⁷ Gemeenten kunnen op dat niveau geen keuzes maken.

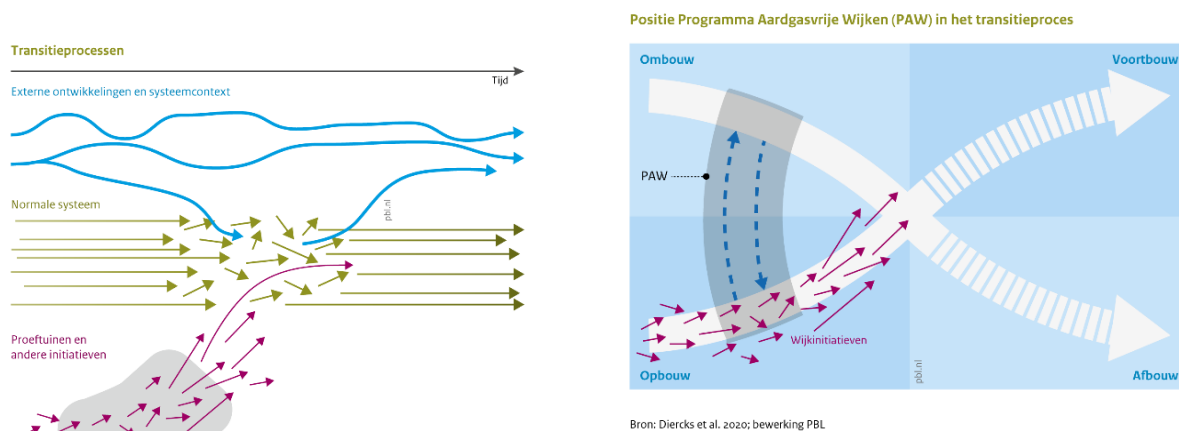
¹⁶ Warmtetransitie in de praktijk. Leren van ervaringen bij het aardgasvrij maken van wijken (2021), Dignum, M., P. van der Kooij, E. Kunseler, M. van Schie, F. Schilder & M. van der Staak. Den Haag, PBL.

¹⁷ Warmtetransitie in de praktijk. Leren van ervaringen bij het aardgasvrij maken van wijken (2021), Dignum, M., P. van der Kooij, E. Kunseler, M. van Schie, F. Schilder & M. van der Staak. Den Haag, PBL.

Vervolgonderzoek: institutioneel leren

Het PBL richt het vervolgonderzoek op de wijze waarop de in de proeftuinen gesignaleerde knelpunten worden opgepakt. Dit gaat over het institutioneel leren. Institutioneel leren betreft het 'vertalen' van leerervaringen naar structurele veranderingen waardoor nieuwe initiatieven in wijken en gemeenten niet meer tegen bestaande barrières aan zullen lopen. Het gaat hier bijvoorbeeld om de ontwikkeling of aanpassing van gestandaardiseerde werkwijzen, regels, routines en denkkaders, marktontwikkeling, en wet- en regelgeving. Zo voorkom je dat elk initiatief het wiel opnieuw uit moet vinden, en dat werkende innovaties gevangen blijven in bestaande systemen die remmend werken op de benodigde systeemverandering.¹⁸

Warmtetransitie vraagt om systeemverandering

Lering getrokken ook uit andere, soortgelijke, programma's

1. De druk om te slagen beperkt de ruimte om te leren van fouten. Dat kan niet voor bewoners maar evenmin voor de politiek.
2. Lerend en adaptief werken vormt nog geen onderdeel van de organisatiecultuur en het vakmanschap binnen overheden.¹⁹ Kunnen leren, competenties verwerven, manier van werken van ambtenaren moet meer open en flexibel zijn in plaats van lineair en planmatig.
3. Verticaal leren – tussen rijk en gemeenten – is ingewikkeld: de rolverdeling, lijntjes leggen naar landelijk niveau, beperkt mandaat op lokaal niveau, bijvoorbeeld met betrekking tot de aansluitingsplicht of het vinden van de juiste ingang in het ministerie.
4. Tijdelijke beleidsprogramma's met pilots en experimenten hebben weinig structurele gevolgen. Pilots stoppen na drie jaar weer.

¹⁸ Tussen gemeentelijke uitvoering en nationaal beleid in de warmtetransitie. Onderzoek naar het beleidsspoor van het Programma Aardgasvrije Wijken (in afronding), Van Schie, M., P. van der Kooij, S. Scholte, M. van der Staak & E. Kunseler. Den Haag, PBL.

¹⁹ Leren institutionaliseren. Reflecties bij het leren door de Rijksoverheid in de deal-aanpak (2020), Schulz, M., E. Kunseler, P. Ophoff & M. van der Steen. PBL en NSOB. <https://www.nsob.nl/sites/www.nsob.nl/files/2020-11/NSOB%20-%202020%20-%20Leren%20Institutionaliseren.pdf>

5. Leerprocessen zijn nog niet ingericht op transformatief leren en institutionele verandering: ze opereren binnen bestaande kaders.
6. Lerend vermogen in beleidskringen is beperkt: dit betreft het vermogen van samenwerkende partijen om lering te trekken uit de ervaringen die zij opdoen met – sturing op – een transitieopgave en deze vervolgens in te bedden in hun praktijk om zo de kwaliteit van hun beleid te verbeteren en hun ambities dichterbij te brengen.

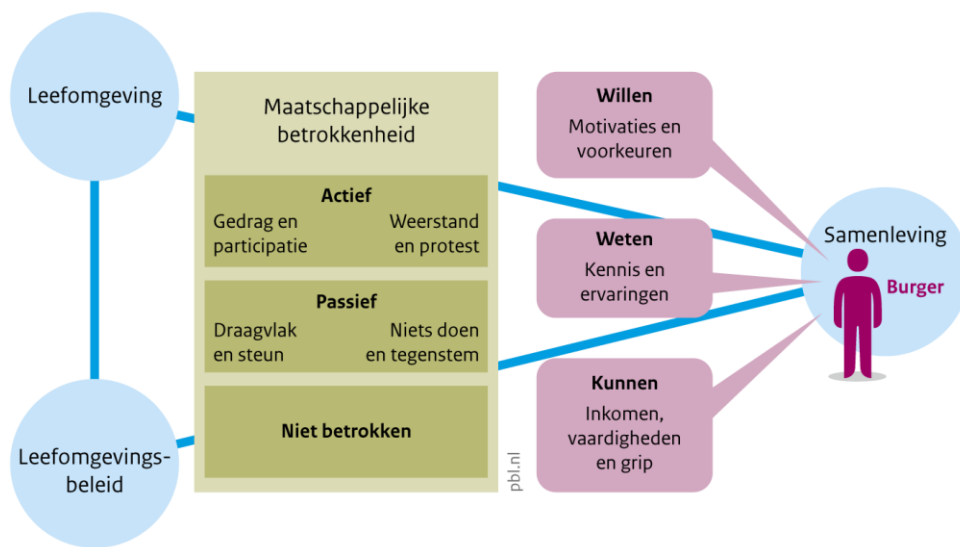
Burger in zicht, overheid aan zet²⁰

Koppeling met burgerbetrokkenheid. Inzet van burgers en samenleving in transitie.
Hoe kan de bredere samenleving betrokken worden bij de leefomgeving en het leefomgevingsbeleid? Deze betrokkenheid is van belang voor zowel de vormgeving van beleid als voor de presentatie en de uitvoering ervan, zeker gezien het feit dat er in de huidige constellatie veel van de inzet van burgers wordt verwacht.

Factoren van invloed op burgerbetrokkenheid bij leefomgeving

Figuur 2.1

Factoren van invloed op burgerbetrokkenheid bij leefomgeving

Bron: PBL

²⁰ Bouma, J. & R. de Vries (2020), Maatschappelijke betrokkenheid bij de leefomgeving. Achtergrondrapport bij de Balans van de Leefomgeving 2020. Den Haag, PBL.

Vragen uit de zaal

Naar aanleiding van het bereiken van diverse groepen en op een positieve manier aan burgerparticipatie werken vraagt Cor van Dijkum zich af hoe je diverse groepen aanspreekt.

Eva stelt dat er op twee manieren onderzoek kan worden gedaan om een diversiteit aan mensen te bereiken:

1. Naar een selectie van brede groepen, naar opleiding, inkomenscurve;
2. Naar waarden: wat vinden mensen belangrijk?

Op lokaal niveau kijken gemeenten naar middelen om groepen te bereiken. Het PBL doet wel praktijkonderzoek, bijvoorbeeld voedselgedrag om veel beter gedragsmechanismen te kunnen begrijpen en op welke momenten mensen voedsel tot zich nemen.

Cor: veranderingsonderzoek gaat in op hindernissen die zich voordoen bij de afbraak van het huidige tot de opbouw van een nieuw systeem. Hij verwijst daarbij naar Geels & Loorbach. In zo'n fase van de ene in de andere wanorde, waarbij ambtenaren zich realiseren dat er wanorde is: hoe gaat het PBL daar mee om? Kiest het positie?

Eva: het is juist belangrijk kritische geluiden te laten horen. Dat is een taak die we op ons nemen. Daar biedt het PBL-onderzoek naar PAW ook mogelijkheden voor; door te kijken naar wat positionering van het PAW in het transitieproces inhoudt. Op dat thema doen we aan kritische reflectie. Het PBL doet nu weer een vervolgstudie waarbij we mee- en tegendenken gedurende de beleidsontwikkeling en -uitvoering.

Op de vraag van Dinie Goezinne wanneer deze vervolgstudie verschijnt antwoordt Eva dat ze denkt dat deze in mei afgerond zou moeten zijn.²¹ Dinie stelt dat er op gemeentelijk niveau allerlei belangengroepen zijn en dat dat ook bij diversiteit hoort. Ze vraagt zich af of in het vervolgonderzoek ook wordt gekeken naar het toenemen of afnemen van verandermogelijkheden.

John van Balen sluit hier bij aan. In Wijk bij Duurstede is sprake van een neutrale identiteit die nog veel te veel vastligt in vaste vormen van discussiëren; het zou volgens John veel beter zijn te zoeken naar de dialoog, meer onderzoekende gesprekstijlen te hanteren.

Eva brengt naar voren dat het faciliteren van leren nog veel over cognitieve processen (zoals stappenplannen en handreikingen) gaat. Het PBL-onderzoek laat echter zien dat er veel behoefte is aan het in elkaars keuken kijken. Ook gaat in het PAW nog veel aandacht naar betrokkenheid van bepaalde, dezelfde, groepen. Woningcorporaties bijvoorbeeld zijn nog te weinig vertegenwoordigd.

Cor: dialoog is een moeilijk proces. Dat heeft misschien ook te maken met de opvoeders. Jezelf opvoeden mag niet meer maar zou toch mogelijk moeten zijn.

²¹ Het rapport verschijnt na de zomer van 2022.

3 DILEMMA'S VAN VERDUURZAMING IN HET ONDERWIJS – MARTIN DE WOLF

Achtergrond en bronnen

Martin de Wolf is programmadirecteur van een grote transitie die in eerste instantie niets met duurzaamheid te maken heeft aan Fontys Hogescholen in Tilburg. Hij is auteur van diverse publicaties, waaronder 'Lesgeven over duurzame ontwikkeling' (2018)²². Ook heeft hij samen met André de Hamer een bijdrage geschreven voor Schooling for sustainable development in Europe (2015)²³ met als titel: 'Education for sustainable development in the Netherlands' en hij is docent aan de masteropleiding 'Leren en innoveren'. Onlangs, op 8 oktober, de dag van de duurzaamheid, is een podcast met hem uitgekomen over duurzaamheid in de les voor docenten in de serie Tussenuur met Noordhoff.²⁴

Kennismaking met werkvorm dilemma's duurzame ontwikkeling

In vijf puntjes loopt Martin in zeven mijlslaarzen door het thema heen. Hij begint zijn bijdrage, passend bij het thema 'dilemma's van verduurzaming in het onderwijs', met een spel als werkvorm voor de aanwezigen. Het gaat om een aantal praktische vragen die op dezelfde manier als dilemma's over duurzaamheid in het onderwijs aan de orde komen:

²² Wolf, M. de, Smit, E., Hurkxkens, P. (2018), Lesgeven over duurzame ontwikkeling. Didactische handreiking; 3^e gew. dr. Antwerpen enz.: Garant.

²³ Wolf, M. & Hamer, A. de (2015), Education for sustainable development in the Netherlands. In: Schooling for Sustainable Development in Europe. Concepts, Policies and Educational Experiences at the End of the UN Decade of Education for Sustainable Development' (2015), hoofdstuk 20.

²⁴ https://soundcloud.com/tussenuur_met_noordhoff/8-duurzaamheid-in-de-les-met-martin-de-wolf

Drie denkvaardigheden

'Lesgeven over duurzame ontwikkeling' bespreekt een drietal denkvaardigheden die passen bij het onderwijs over duurzame ontwikkeling:

In het onderwijs over duurzame ontwikkeling gaat het volgens de Wolf et al. (2018) om het ontwikkelen van de volgende drie **denkvaardigheden**:

1. Systeemdenken: Analyseren van duurzaamheidsvraagstukken door te leren denken vanuit systemen. Vaak zijn duurzaamheidsvraagstukken complexe vraagstukken, zijn ze moeilijk af te bakenen en kan het zijn dat er geen eenduidigheid is over oorzaken.
2. Multiperspectief denken: naast complexe vraagstukken zijn duurzaamheidsvraagstukken morele vraagstukken met verschillende perspectieven. Het gaat om de vraag wat de juiste keuze is, wat goed is.
3. Scenariodenken: manieren die helpen tot toekomstbeelden te komen. Toekomstgericht onderwijs, interessant omdat je niet weet hoe de toekomst er uit ziet. Er zijn verschillende toekomstbeelden: mogelijke, waarschijnlijke, plausibele, wenselijke. Het gaat bij duurzame ontwikkeling over oplossingen voor vraagstukken in de samenleving. Een duurzame oplossing is een oplossing die voorkomt dat de gevolgen van ons handelen afgewenteld worden op andere gebieden in de wereld of op de toekomst van volgende generaties. Toekomstgericht denken en duurzame ontwikkeling zijn op die manier onlosmakelijk aan elkaar verbonden.

Duurzame ontwikkeling en verantwoordelijkheid ministerie OCW

Onderzoek laat zien dat duurzame ontwikkeling in het onderwijs in Nederland gefragmenteerd is (Hamers en De Wolf, 2015; Van der Meer en Wals, 2017). Het is aan - de vrijheid van - scholen om er al dan niet aandacht aan te besteden. De overheid heeft het advies niet overgenomen om duurzame ontwikkeling in het primair onderwijs en voortgezet onderwijs verplicht te stellen. In het beroepsonderwijs is het gefragmenteerd aan de orde.

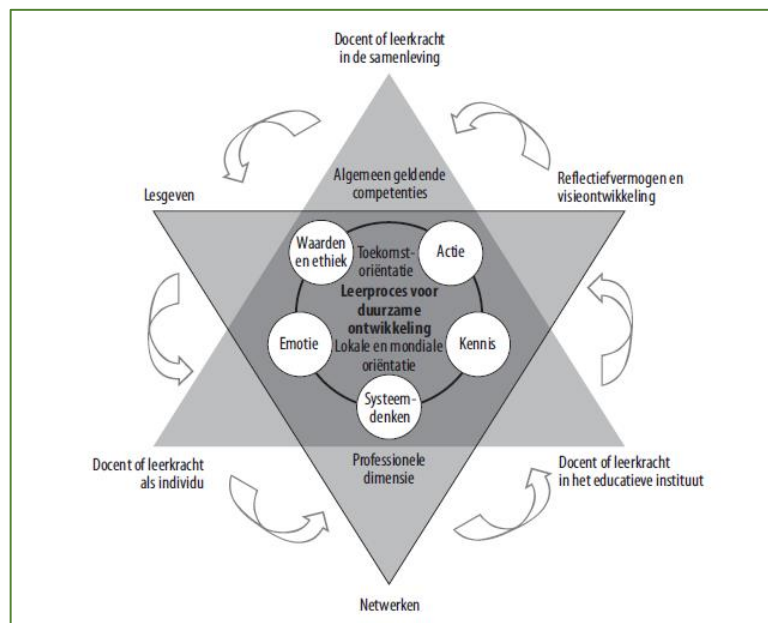
Wel kan de school als organisatie zich voor het thema circulaire economie aanmelden als UNESCO-school. Verder bestaat ook in Nederland de organisatie Eco-schools: www.ecoschools.nl

Scholen kunnen zich daarmee als duurzame school profileren. Het concept stimuleert leerlingen tot duurzaam denken en handelen. Duurzaamheid is ook een kwestie van keuzes maken.²⁵

De website van de coöperatie Leren voor morgen www.lerenvoormorgen.org is een groep van samenwerkende organisaties, een netwerk, dat zich inzet voor leren voor duurzame ontwikkeling: binnen en buiten het onderwijs, en van peuter tot professional. Leren voor morgen werkt vanuit de benadering van 'the whole school approach'. Als raamwerk voor de inhoud van duurzame ontwikkeling gebruikt Leren voor morgen de Sustainable Development Goals (SDG's). De website vermeldt regelmatig activiteiten die worden georganiseerd, voor iedereen en per doelgroep. Zo is er ook een doelgroep Leven lang leren: [www. <https://lerenvoormorgen.org/search-results/?onderwijslaag=leven-lang-leren>](https://lerenvoormorgen.org/search-results/?onderwijslaag=leven-lang-leren)

Education for Sustainable Development – ESD

ESD, Education for Sustainable Development is een groot onderzoeksgebied. Het is een wereld op zich, dat een vlucht heeft genomen met de start van de 'Decade on ESD, 2005 – 2014.' UNESCO heeft voor de periode 2015 – 2020 een op de Decade voortbouwend 'Global Action Plan on ESD' gelanceerd. Geprobeerd is duurzame ontwikkeling in Nederland een structurele plaats in het onderwijs te geven. Het is niet omarmd door het ministerie van OCW omdat het beschouwd wordt als normatief onderwijs wat men niet verplicht wil stellen. De vraag wat leerlingen zouden moeten kennen en kunnen is te vinden in het bijgaande figuurtje, met 5 elementen (Sleurs et al., 2008). Naast kennis, systeendenken, waarden en ethiek is er ook aandacht voor emotie en actie. Er is in de eerste 10 tot 15 jaar van dit millennium veel praktijkonderzoek gedaan en veel literatuur verschenen over duurzame ontwikkeling en het onderwijs.

²⁵ Deze trend zet zich voort. In het coalitieakkoord van het kabinet Rutte IV komt het woord 'duurzaamheid' nauwelijks voor – minder dan in het vorige coalitieakkoord - en zeker niet in combinatie met onderwijs: <https://lerenvoormorgen.org/duurzaam-onderwijs-en-het-coalitieakkoord/>

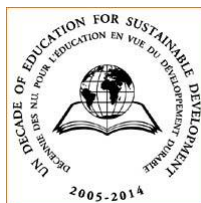
In Nederland loopt het programma Duurzaam Door <https://www.duurzaamdoor.nl/> dat partijen bij elkaar brengt om samen te werken en van elkaar te leren. Het accent ligt op groene en duurzame economie. Duurzaam Door heeft onderzoek gedaan – jongeren hebben het aangezwengeld door er een pleidooi voor te houden bij de Tweede Kamer - naar duurzaamheid in het onderwijs. Dat onderzoek kan als nulmeting worden beschouwd. In veel landen is ESD een merknaam geworden voor activiteiten die betrekking hebben op duurzaamheid en onderwijs. In Nederland daarentegen bestaan veel netwerken met eigen namen en er is geen overkoepelende terminologie, is een van de constatering in het onderzoeksrapport.²⁶ <https://www.duurzaamdoor.nl/sites/default/files/2019-01/rapportage-onderzoek-duurzaam-onderwijs.pdf>

Vanuit de coöperatie Leren voor morgen zou na het onderzoek in 2014/2015, op verzoek van de Tweede Kamer, nieuw onderzoek worden gedaan naar de stand van zaken op het gebied van duurzaamheid in het primair en voortgezet onderwijs. In november 2021 had dat nog geen handen en voeten gekregen. Inmiddels in april 2022, 8 jaar na het vorige onderzoek, is het van start gegaan en het bevindt zich in mei 2022, in de fase van gegevens verzamelen.

<https://lerenvoormorgen.org/project/onderzoek-stand-van-zaken-duurzaamheid-in-het-po-en-vo/>

VN en duurzame ontwikkeling

Vanaf 2015 bestaan de Sustainable Development Goals met een looptijd tot 2030. Zij zijn de opvolger van de MDG's tot 2015 (Millennium Development Goals). In de SDG's, bij SDG 4, target 4.7 heeft ESD een mooie plek gekregen, expliciet vermeld: 'In 2030 verwerven alle lerenden kennis en vaardigheden die nodig zijn om duurzame ontwikkeling te bevorderen.' In 2020 verscheen het UNESCO-rapport, de routekaart tot 2030 Education for Sustainable Development-A roadmap: <https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000374802.locale=en>

SDG Target 4.7

SDG Target 4.7 is one of the key targets in the SDGs that addresses the purpose and quality of education.

SDG Target 4.7:

By 2030, ensure that all learners acquire the knowledge and skills needed to promote sustainable development, including, among others, through education for sustainable development and sustainable lifestyles, human rights, gender equality, promotion of a culture of peace and non-violence, global citizenship and appreciation of cultural diversity and of culture's contribution to sustainable development.

²⁶ Het onderzoek is uitgevoerd door Het Groene Brein (2015).

We kunnen in Nederland stappen zetten maar het speelveld is nog steeds fragmentarisch. Met behulp van de eerder gebruikte socratische tool legt Martin twee stellingen voor over 'het dilemma ten aanzien van duurzame ontwikkeling'. In beide gevallen gaat het om definities, wat verduurzaming in het onderwijs zou moeten zijn. Achter deze definities gaat echter een visie op onderwijs schuil waarbij de keuze voor de ene of de andere visie een dilemma blootlegt: hoe ver ga je in je keuze voor duurzame ontwikkeling in het onderwijs? In het ene geval leidt de definitie tot meer beschouwend onderwijs, in het andere geval tot meer actiegericht onderwijs.

Stelling 1: 'Verduurzaming van het onderwijs dient erop gericht te zijn om leerlingen / studenten bewust te maken van de wijze waarop zij betrokken zijn bij maatschappelijke vraagstukken en vanuit het perspectief van duurzame ontwikkeling mogelijke oplossingen kunnen beoordelen.'

Uitkomst Stelling 1: 82% is het er mee eens; 3% is het er niet mee eens omdat het erg ingewikkeld is, erg cognitief en weinig handelingsgericht.

De bron van deze stelling is het boek 'Lesgeven over duurzame ontwikkeling.' Het boek is vanuit beschouwend perspectief geschreven. Dat is volgens Martin meer kansrijk dan een normatief perspectief.

Stelling 2: 'Verduurzaming van het onderwijs dient erop gericht te zijn om leerlingen / studenten in staat te stellen hun idealen na te streven en daarnaar te gaan handelen.'

Uitkomst Stelling 2: 100 % is het ermee eens. Martin vraagt zich af of dat te maken heeft met het handelingsperspectief. Een van degenen die zijn stem heeft uitgebracht aarzelt: het is een heel ik-gerichte stelling, zonder afstemming met de omgeving.

Stelling 2 is meer gericht vanuit Paolo Freire (1985), 'The politics of education: culture, power and liberation', heeft politieke activisten opgeleid. In veel landen is deze stelling overgenomen.

Het gaat er om zelf na te denken.

Dilemma's in de praktijk

In België heeft men in het onderwijs direct anders gedacht. Daar worden de dilemma's in het onderwijs gerepresenteerd.

In Nederland is men er in het onderwijs huiverig voor stelling te nemen: 'Duurzaamheid is politiek gekleurd. Daar moeten we als school onze vingers niet aan branden.' Het speelveld in dit land is dat er veel actoren zijn die er iets van vinden.

Veel opvattingen van docenten komen neer op 'ik geloof hier niet zo in'. 'Het heeft geen zin.' En: 'Duurzaamheid is iets voor het privédomein, daar ligt een taak voor ouders met hun kinderen.'

En: 'Duurzaam gedrag vertonen op school bijvoorbeeld, leidt niet automatisch tot vergelijkbaar gedrag in andere situaties.'

Met name wat werkt/wat niet is onduidelijk. Niet de complexiteit zien en daar naar handelen; niet in staat zijn iets te doen, geen knoppen om aan te draaien. 'Er zijn weinig overtuigende effectstudies bekend naar gedragsinterventies of lesprogramma's van scholen, die daadwerkelijk en blijvend duurzaam gedrag van leerlingen hebben vastgesteld'²⁷.

Hoe gaan we om met deze dilemma's in het speelveld?

Vijf verschillende strategieën voor het hanteren van conflicten op de assen:
horizontaal 'zorg voor eigen belang'; verticaal: 'zorg voor een goede relatie'²⁸.

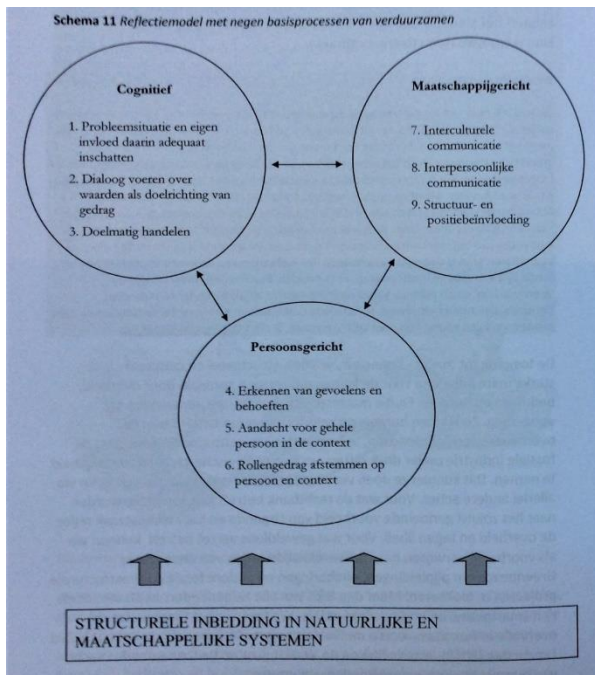

Voer goede gesprekken, de dialoog. Grenzen stellende dialoog: enerzijds gebeurt er iets, ontstaat er een gemeenschappelijk referentiekader, gemeenschappelijke visie, langzamerhand tot implementeren komen.

²⁷ Teurlings, C.(2021), Wat kunnen basisscholen en middelbare scholen doen om duurzaam gedrag van leerlingen te bevorderen?

²⁸ <https://www.bogersberoepscoaching.nl/conflicten-hanteren-vijf-verschillende-strategieen/>

De vraag is hoe we inzichten vanuit andragologie/ veranderkunde kunnen benutten ten behoeve van verduurzaming in het onderwijs.²⁹

Martin sluit af met een hartenkreet van Ramon:

²⁹ Reflectiemodel In: Donkers, G. (2021), Naar een leefbare aarde', p. 262.

VRAGEN – DISCUSSIE

Jeugd en jongerenwerk; uitwisseling en thema duurzame ontwikkeling

Mieke Elzenga, LiberTerra: is betrokken bij Erasmus+ uitwisseling voor jeugd- en jongerenwerk formeel en non-formeel leren'. Zij heeft te maken met jongerenuitwisseling: 35 jongeren uit 17 landen en vraagt zich af of er veel belangstelling voor duurzame ontwikkeling onder die jongeren is.

Martin antwoordt dat dit in het beeld past van het gefragmenteerde veld. Initiatief wordt vanuit het individu genomen maar er is wel enorm veel behoefte aan, wanneer je vanuit het onderwerp werkelijk kunt aansluiten bij de belevingswereld van jongeren.

Verantwoordelijkheid OCW voor thema duurzame ontwikkeling

Dinie Goezinne, Kring Andragologie: vindt het verontrustend dat het thema 'duurzame ontwikkeling' niet landt bij het Ministerie van OCW. Ze vraagt zich af wat er voor nodig is om het ministerie wel het thema 'duurzame ontwikkeling' te laten omarmen.

Martin: op een bepaald moment is de motie Ouwehand ingediend, met een breed in de Tweede Kamer gesteunde oproep aan het kabinet duurzame ontwikkeling een plek in het onderwijscurriculum te geven. Reactie van het kabinet was dat er onderzoek naar moest worden gedaan. De resultaten van het onderzoek gaven ruimte voor allerlei interpretaties. Bij de start van Onderwijs2032, nu Curriculum.nu, voor onderwijs in de nabije toekomst heeft felle reacties opgeleverd. Weliswaar werd er meer vanuit een integrale ontwikkeling gekeken en was duurzame ontwikkeling een thema maar er bestaat vanuit het onderwijs veel weerstand tegen curriculum.nu. Inmiddels heeft minister Wiersma curriculum.nu afgeschoten. We gaan 'terug naar de basisvaardigheden'.

Er zijn veel gesprekken gevoerd met het ministerie van OCW, door 'Duurzame pabo's', leren voor morgen maar er zit weinig beweging in.

Toekomstgericht denken en handelingsperspectief

Cor is van mening dat het teleurstellend is als dit zo zou zijn. De Universiteit Utrecht besteedde destijds al aandacht aan Dennis Meadows, Grenzen aan de groei. En dat zou niet normatief zijn? Met als onderdelen; ethiek, logisch denken. De aarde wordt bedreigd; dat is toch een feit?

Martin: Je ontkomt er niet meer aan er toekomstgericht aandacht aan te besteden; het is echter heel ingewikkeld, bijvoorbeeld dat de aarde in zijn bestaan bedreigd wordt is een feit. In het onderwijs hangt het ook samen met de toetscultuur: het antwoord moet betrouwbaar en valide zijn. Bij het toekomstperspectief en het handelingsperspectief is de betrouwbaarheid minder. Leerlingen leren om hiermee leren om te gaan moet het bij landelijke vragen zo zijn dat er een eenduidig antwoord kan worden gegeven en geen interpretatie mogelijk/nodig is.

Cor: Jeugdigen protesteren; wetenschap gaat ook over: hoe zit de wereld in elkaar, in de toekomst. En over denken over betrouwbaarheid en validiteit. Cor geeft als advies: besteed hier in het onderwijs aandacht aan. Martin: ik doe mijn best.

Lineaire algebra

De HAN besteedt aandacht aan lineaire algebra als basisvaardigheid voor duurzaam onderwijs. Vanaf jonge leeftijd zou hier aandacht voor zijn.

Martin: De drie denkvaardigheden zijn niet alleen relevant voor leraren maar ook in brede zin, van jongs af aan; aan systeemleren moet je al op jonge leeftijd beginnen.

Lineaire algebra, zou je in combinatie met multiperspectief denken moeten leren. Als je dat doet, leer je daar gemakkelijker mee omgaan. Als je die grondhouding hebt en leert twijfelen aan wat je voor je hebt: kan het anders? Is het anders? Zien we dat anders?

Tijdens de lerarenopleiding moeten aanstaande docenten daar op getraind worden; daar moeten we de handen voor op elkaar krijgen maar dat is een andere vraag.

INTERMEZZO

Mieke Elzenga, vertegenwoordiger van het burgerinitiatief/praktijkvoorbeeld kreeg het eerste exemplaar uitgereikt van 'Naar een leefbare aarde, verduurzamen vanuit veranderkundig perspectief'. Mieke was zeer verrast het boek in ontvangst te mogen nemen.

Na de pauze konden wij als deelnemers uitgebreid kennismaken met Miekas persoonlijke historie en de (woon- en werk) Coöperatie LiberTerra.

Het verslag van het burgerinitiatief volgt direct aansluitend.

4 VERSLAG BURGERINITIATIEF LIBERTERRA - MIEKE ELZENG

‘Mensen faciliteren, alles wat met verandering te maken heeft, kost veel energie.’ (Mieke Elzeng)

Achtergrond Mieke Elzeng

Mieke is initiatiefneemster van LiberTerra en heeft de volgende bagage:

- sociaal werker en sociaal ondernemer sinds 1982 op diverse niveaus: uitvoerend, stad, leidinggevend, lid van het Management Team en directie. Ze is integraal conceptontwikkelaar, niet een projectontwikkelaar met de associatie van vastgoedontwikkelaar;
- directeur van Stichting Liberta Care, opgericht in 2009 voor een time-out project voor jongeren uit Nederland, met begeleiding onder meer naar duurzaam ondernemerschap. In 2015 naar aanleiding van de invoering van de Jeugdwet, decentralisatie naar de gemeente, werkgroep Integraal, 1 loket met zorg, onderwijs, werk etc. Het belang van multidisciplinair stond voorop: wonen, werken en leren samen;
- Uit Liberta Care is LiberTerra voortgekomen. Sinds 2019 is Mieke voorzitter van de (woon- en werk) coöperatie LiberTerra Geestmerambacht en directeur van de LiberTerra-koepel voor de ontwikkeling van locaties in binnen- en buitenland. In 2015 kwamen jonge vluchtelingen die een lange reis achter de rug hadden, op eigen gelegenheid die ze hadden overleefd en kregen te maken met de jeugdzorg die tot 20.00 uur bereikbaar is. Ze krijgen bij Mieke weer de gelegenheid in een structuur te functioneren.
- directeur/bestuurder van het Expertisecentrum Maatschappelijk Leiderschap Nederland, voor ondersteuning van gebiedsontwikkeling rond integrale woonprojecten;
- lid van de Raad van Toezicht van Transeon (gebiedsfonds) in oprichting: vrije data, trustfund en revolving fund;
- contactpersoon voor Nederland van het platform Communities for Future van ECOLISE in Brussel (samenwerkingsverband GEN, Transition Town en Permacultuur netwerken in de EU). En inmiddels co-president van de council (voor 2022-2023).

Mieke voelt en leeft de urgentie van duurzaamheid en herstellen van deze wereld in sociaal, economische, ecologisch en cultureel opzicht.

Allereerst gaat Mieke in op het burgerinitiatief, concept LiberTerra. Daarna volgt de ontwikkeling en realisatie van LiberTerra Geestmerambacht.

Gebiedsontwikkeling

Het gaat Mieke er om dat bij gebiedsontwikkeling alle belangen in beeld komen. Daarnaast is een fundamentele systeemverandering nodig voor de grote vraagstukken als klimaat, stikstof, biodiversiteit, voedsel, wonen. Een Integrale aanpak vraagt om uitzoeken en langetermijnplanning, dat wil zeggen langer dan de termijn van een gemeenteraadsperiode.

Bij LiberTerra gaat het om het behoud van boerderijen – waaronder cultureel erfgoed – of (her)-ontwikkelen van land door verduurzamen en toevoegen van:

- zelfstandig wonen in een community;
- maatschappelijke functies;
- met waardevermeerdering in een duurzaam economisch model.

Dienstverlening LiberTerra, Elzenga consultancy

LiberTerra omvat:

1. Een team voor begeleiding van integrale ontwikkeling met: (landschaps-)architecten, specialisten ruimtelijke ordening, duurzame bouw, voedsel, sociaal domein...
2. Een business /bronplan: een sluitende businesscase, met uitgangspunten en mogelijke oplossingen voor maatschappelijke uitdagingen;
3. Een breed netwerk van mogelijk toekomstige bewoners, specialisten bij de overheid en in het bedrijfsleven
4. LiberTerra keurmerk is in ontwikkeling samen met de WUR (Universiteit Wageningen)

Verder beschikt LiberTerra over contacten met investeerders.

Ontstaan concept LiberTerra

Hoe is het concept LiberTerra ontstaan, waarin de SDG's (Sustainable Development Goals) centraal staan?

- 60 % van de boeren heeft geen opvolging. Dagelijks komen er in Nederland vijf boerderijen vrij wegens bedrijfsbeëindiging en gebrek aan opvolging. De gemiddelde leeftijd van de Nederlandse boer is 52 jaar;
- 65 % van ons voedsel wordt uit het buitenland geïmporteerd, waarvan 65 % vanuit Nederland weer wordt geëxporteerd;
- Nog maar 3 % van de verkochte voeding is biologisch.

De noodzaak bestaat om monocultuur landbouw om te zetten naar biodiversiteit, met onder andere duurzame landbouw en het ontwikkelen en onderhouden van voedselbossen.

Waarden

De Rabobank stelt naar andere waarden te streven. De vraag is hoe je die in beeld brengt.

- Wat is het waard om aan de bron, het begin, er al voor te zorgen dat het geen zootje wordt?
- Hoe meet je preventie; kun je dat in verdienmodellen opnemen?
- Als je vandaag vijf ton investeert in preventie, kun je dan voor 7 miljoen aan kosten voorkomen?

Er is grote behoefte aan betaalbare huisvesting. Er is een gigantisch woningtekort. In 2030 zijn ten opzichte van 2020 300.000 tot 1 miljoen woningen nodig. Daarbij hebben we ook nog eens te maken met SDG's en klimaatmaatregelen.

Daarnaast is er behoefte aan nieuwe, duurzame samenlevingsvormen (community), met inspraak van bewoners en belanghebbenden, ook voor specifieke doelgroepen als ouderen, jongeren, vluchtelingen etc., met mogelijkheden voor begeleiding en zorg.

LiberTerra-waarden

Starters komen niet aan de bak; LiberTerra staat voor vrije aarde. Waarbij drie waarden centraal staan: duurzaamheid; Inspiratie; samen.

Basis voor LiberTerra-locaties

De basis voor LiberTerra-locaties is: met meer mensen samen wonen op een erf (gezinnen/stellen/alleen gaanden) in zelfstandige wooneenheden. Mogelijkheden: Boerderij en schuren verbouwen tot appartementen, toevoegen van verplaatsbare woningen zoals tiny houses; Moestuin en voedselbos voor voedselproductie en lokale economie.

Maatschappelijke activiteiten

Voorbeelden van maatschappelijke activiteiten, met bij voorkeur een mix van doelgroepen en activiteiten, zijn:

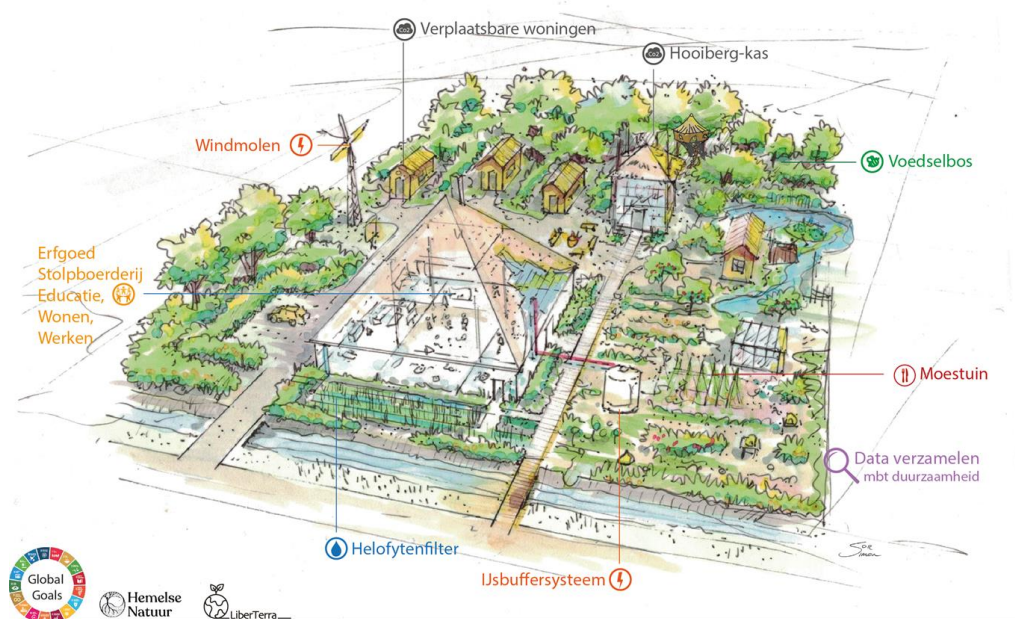
- Boerderijschool voor kinderen/jongeren van 3 tot 18 jaar;
- Nieuwe integrale vormen van pleegzorg voor kinderen;
- Educatie rond duurzaamheid (biodiversiteit, duurzaam bouwen....);
- Leer-werktrajecten voor jongeren om hun 'ambachten' te leren;
- (Woon-)Begeleiding voor mensen met een beperking of ouderen met dementie.

Met aandacht voor (nieuwe) waardevolle verdienmodellen.

Concept LiberTerra

LiberTerra

herontwikkelen van boerenerven, in het kader van de Global Goals (SDG's)
met (eventuele verplaatsbare) kleine woningen voor gemeenschappen en lokale voedselteelt

Toelichting: Op de infographic zien we een Noord-Hollandse stolpboerderij. Deze kan worden herontwikkeld tot 6 appartementen. Dat betekent dus ruimte voor niet één maar voor zes families.

Er is een moestuin en een voedselbos. Op het gebied van voedsel zijn de bewoners wat zelfredzamer. Misschien kunnen er ook tiny houses komen.

Bij het herontwikkelen van de boerderij kun je ook denken aan vluchtelingen die je een plek wilt bieden.

Doel LiberTerra

Het doel van LiberTerra is: samen met belanghebbenden creëren van inspirerende, duurzame, integrale locaties voor wonen, leren, zorg en werken; met een integrale aanpak op maatschappelijke uitdagingen.

Mieke deed met een wild card – die je kreeg als je initiatief ergens niet in paste - mee aan een challenge in Gelderland. Ze haalde ronde 4. Vervolgens ontving ze van de provincie een telefoontje dat ze haar project een fantastisch project vonden om te financieren. Jammer, maar helaas: het was niet in één sector onder te brengen. Het ambtenarenapparaat kon niet overweg met de integrale aanpak van een project met als thema's leefbaarheid, biodiversiteit, water, wonen, circulaire economie.

De provincie Gelderland is niet de enige overheid die niet integraal werkt. Lastig is dat bestuur in Nederland erg sectoraal is ingericht en voor alles is een apart loket.

LiberTerra Geestmerambacht Noord-Holland

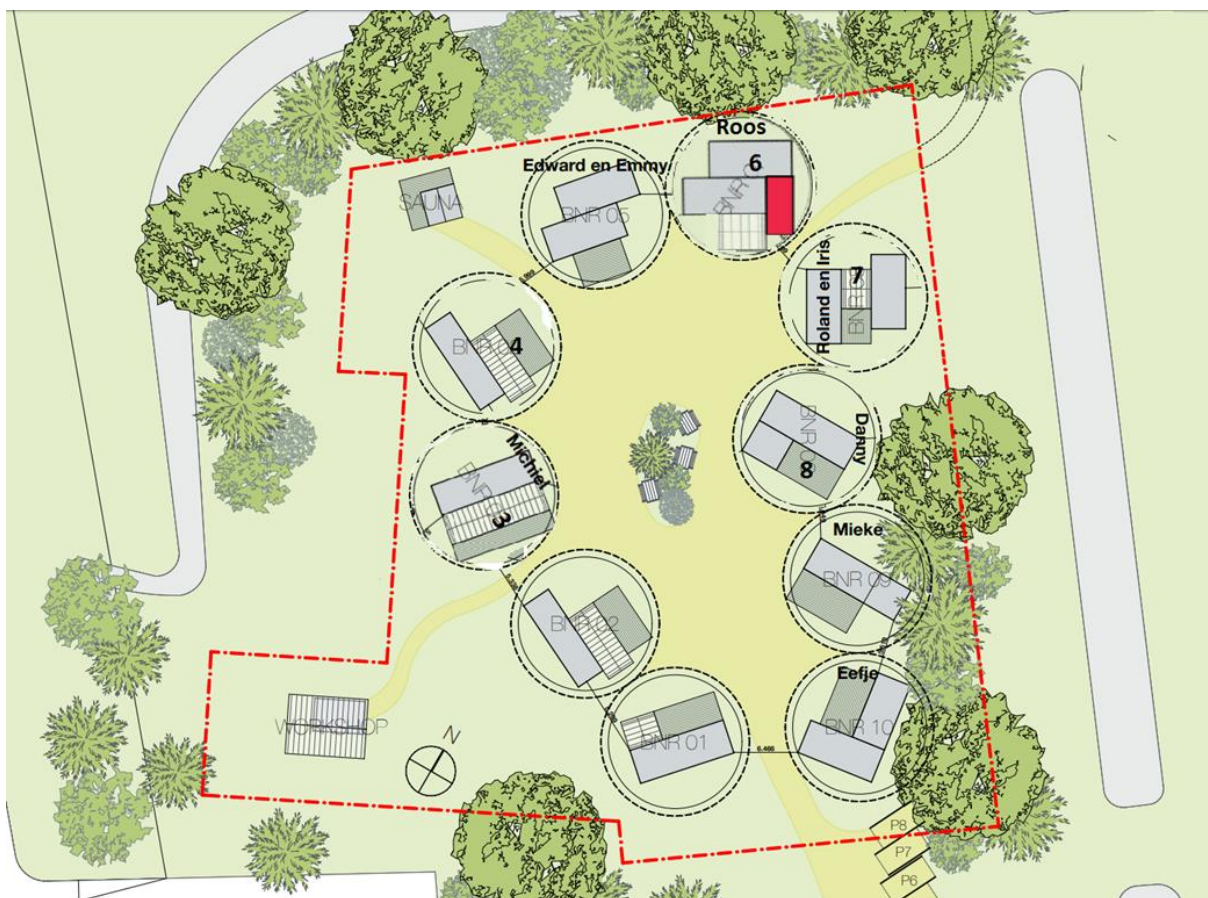
Mieke kwam na het meedoen aan de challenge in Gelderland in contact met het beleidsprogramma Groen Kapitaal van de Provincie Noord-Holland, met de thema's: biodiversiteit, waterkwaliteit, hernieuwbare energie, CO2-opname, circulaire economie, sociale cohesie, (groene) chemie, (dier-) geneesmiddelen, educatie.

Groen Kapitaal van de provincie Noord-Holland dat richt zich op twee gebieden: de stad en het platteland. 'Door te inspireren, te stimuleren en te faciliteren wil de provincie de biodiversiteit in deze gebieden vergroten. Het netwerk [platform Groen Kapitaal](#) is daarom ontwikkeld als verbindende factor voor ideeën, investeerders, vrijwilligers en als bron van kennis en inspiratie. Daarnaast worden er vanuit het programma Groen Kapitaal Kenniscafés en Labs georganiseerd om nieuwe onderwerpen te agenderen en projecten verder te helpen. LiberTerra sluit aan op dat programma.

Doel van LiberTerra is, zoals gezegd, samen met belanghebbenden creëren van inspirerende, duurzame, integrale locaties voor wonen, leren, zorg en werken met een integrale aanpak voor maatschappelijke uitdagingen. LiberTerra werkt samen met het team Groenkapitaal van de provincie en het recreatieschap Geestmerambacht, een samenwerkingsverband tussen de gemeenten Alkmaar, Bergen en Dijk en Waard (voorheen Langedijk en Heerhugowaard). Het gaat om een stukje land, met een nieuwe visie, een stukje dat voor 5 jaar kan worden gebruikt op een plaats waar een boerderij stond die is gesloopt. Het betreft dus een leeg stuk land dat wordt gebruikt voor verplaatsbare woningen (tiny houses).

Dit soort initiatieven zijn eco communities, die gemeenten helpen met het realiseren van de SDG's.

LiberTerra Geestmerambacht – plattegrond

Toelichting op de schets

- 10 verplaatsbare woningen;
- Kenniscentrum natuurlijk bouwen en WEconomy;
- Werkplaats; permacultuur tuin; kas; foodtruck; speelvoorzieningen; parkeerplaatsen.

In juni 2020 is de vergunningsaanvraag verkregen.

LiberTerra Geestmerambacht – tiny houses (10) en expertisecentrum

De samenwerking van LiberTerra vindt plaats in de vorm van WEconomy, dat wil zeggen duurzaamheid coöperatief organiseren. Het gaat om samenwerking tussen burgers, overheden, bedrijfsleven en maatschappelijke organisaties. Het probleem/de uitdaging van de ene sector is de oplossing voor een andere sector. LiberTerra wil inspelen op de – telkens uitgestelde, nu vanwege ict-problemen - nieuwe Omgevingswet waarvan de invoering gepland staat per 1 januari 2023.

LiberTerra heeft een landschapsarchitect in de arm genomen en is in eerste instantie begonnen met het voeren van gesprekken met de provincie en de landeigenaren. Vervolgens zijn de overige deelnemers betrokken. De ervaring van Mieke is dat als je eerst met een groep bewoners begint, je tegen de tijd dat je op het stukje land staat veel bewoners bent kwijt geraakt, waar steeds weer nieuwe voor in de plaats kwamen. Dat dynamische proces vindt Mieke zonde van de tijd en energie die iedereen er aan kwijt is. Je bent dan twee jaar en drie maanden verder. Het is een proces waar je ongeveer dag en nacht mee bezig bent, ook in contact met de provincie. Je bent dan de burgerexpert.

In het geval van het project in Geestmerambacht was er al een voedselbos. Op zich maakt een voedselbos wel deel uit van het concept tiny houses van LiberTerra, samen met een moestuin. Er was in dit geval in het aangrenzende gebied In zo'n geval werk je met deze partner samen in plaats van ook zelf nog een voedselbos aan te leggen, is het uitgangspunt van Mieke. Zie de volgende schets van de tiny houses en het expertisecentrum in de naaste omgeving.

LiberTerra Geestmerambacht tiny houses en expertisecentrum in de omgeving

De motie van de provincie om tiny houses in het gebied te faciliteren werd in oktober 2020 aangenomen. Het ging om het mogelijk maken van natuurinclusieve en klimaatadaptieve tiny house concepten. Vier Noord-Hollandse initiatieven op het gebied van tiny houses, waaronder LiberTerra, organiseerden als externe werkgroep in opdracht van het team Groenkapitaal en de sector Ruimtelijke Ontwikkeling drie onderdelen om betrokkenen, gemeenten – ambtelijk en politiek – en landeigenaren op hetzelfde kennis- en informatieniveau te krijgen. Voor de gang van zaken rond de opdracht en de uitnodiging voor belangstellenden zie de link: <https://platform.groenkapitaal.nl/hoe-zit-dat-nou-met-die-tiny-houses-denk-jij-mee/>. Gemeenten krijgen veel van hun burgers met plannen te maken maar zonder business case. Voor wethouders is het heel belangrijk om te maken te hebben met een eenduidig plan, met business case.

In juni 2021 vond een online bijeenkomst plaats van twee van de drie onderdelen, vooruitlopend op het derde onderdeel:

1. Beschrijving van elk van de vier initiatieven met een beeldschets ter inspiratie, met als een van de vier initiatieven LiberTerra Geestmerambacht, dat inmiddels is gerealiseerd;
2. Inventarisatie van faal- en succesfactoren van/voor dergelijke initiatieven.
De afdeling Groen Kapitaal wilde dat voor het gebied integraal succes- en faalfactoren in kaart zouden worden gebracht. Met het idee dat je daarmee naar de gemeente gaat omdat je elkaar moet leren verstaan. Zelfs ambtenaren met 35 jaar ervaring moeten elkaars taal leren verstaan. Voor de faal- en succesfactoren: zie hierna.
3. Organiseren van een makathon met expertmeetings, eind oktober 2021, een week voor dit symposium.

Ad 2. Faal- en succesfactoren

Vanuit drie perspectieven heeft de werkgroep faal- en succesfactoren in kaart gebracht:

PERSPECTIEF AMBTENAREN / POLITIEK

Faalfactoren

- Geen maatwerk: strikt hanteren van wet- en regelgeving
- Geen structuren over hoe om te gaan met bewonersinitiatieven/bewonersparticipatie
- Gedrag/houding: defensief en controlerend
- Communicatie: burgers met emotie; overheid ambtelijk
- Projectontwikkelaars hebben expertise en netwerk om snel en professioneel te handelen
- Hoge grondprijs waardoor businesscase lastig sluitend te krijgen is
- Beschikbaarheid: projectontwikkelaars hebben de grond reeds opgekocht
- Weinig referentieprojecten omdat het een relatief nieuw fenomeen is
- Weinig ervaring en te weinig oog voor klimaatadaptieve en natuurinclusieve woonconcepten
- Niet integraal: projecten worden niet integraal aangevlogen maar veelal alleen vanuit ruimtelijke ordening.

Succesfactoren

- Wél maatwerk, ook in interpretatie wet- en regelgeving
- Win-win: situaties creëren
- Begrip en respect voor het burgerinitiatief
- Open houding van alle betrokkenen
- Vertrouwen: werken op basis van vertrouwen
- Flexibel omgaan met betalingsmomenten bij leges, aanschaf grond etc.
- Kansen en mogelijkheden op alle beleidsterreinen
- Natuurinclusief en klimaatadaptief: bewoners en gemeente geven dit samen vorm en implementeren samen
- Integrale benadering vanuit verschillende diensten (ruimtelijke ordening, duurzaamheid, vergunningen, groen, wonen sociaal domein, educatie)
- Diversificatie van het woningaanbod (tiny houses als extra nieuwe woonvorm)
- Grond beschikbaar stellen voor dergelijke initiatieven, met minder zware procedures voor bewonersinitiatieven
- Innovatie: oog voor innovatie en creativiteit.

PERSPECTIEF LANDEIGENAREN

Faalfactoren

- Onduidelijkheid wie aanspreekpunt is van een initiatief
- Onduidelijk hoe juridisch, organisatorisch en financieel vorm te geven
- Onbekend maakt onbemind: spannend proces, met veel processtappen
- Onbekendheid: nog weinig voorbeeldprojecten
- Onbekendheid met (on)mogelijkheden van bestemmingsplan
- Onbekendheid met gemeentelijke procedures
- Onbekendheid om samen invulling aan het plan vorm te geven
- Overheid: anders aanvliegen dan met een traditioneel projectontwikkelaar
- Onbekendheid met mogelijkheden alternatieve inkomstenbronnen
- Niet vrijwillig overstappen naar nieuwe invulling grond, bijvoorbeeld door gebrek aan bedrijfsopvolging
- Impact van plannen (op het terrein) en de benodigde kosten infrastructuur moeilijk te overzien
- Afstemming met de buurt/hoe om te gaan met inspraak en afstemming
- Uitdaging om goede infrastructuur te maken op eigen terrein (ook in kader van veiligheid en t.b.v. hulpdiensten)
- Angst voor overlast / inbreuk op privacy / mensen werk is spannend
- Introvert: eigenaar is regelmatig introvert. Vraagt nieuwe basishouding bij erfdelen.

Succesfactoren

- Win-win: uitgaan van de win win win
- Nieuwe invulling van een terrein, waar hij/zij ook zelf gebruik van kan blijven maken
- Risicospreiding door gestapeld verdienmodel met het land op het terrein en met gezamenlijk ondernemerschap
- Uitbreiding inkomsten: initiatief neemt financiële middelen mee voor ontwikkeling en onderhoud van het erf
- Inpassen in landschap, waardoor biodiversiteit wordt bevorderd
- Biologisch: één van de onderzochte initiatieven is nu bioboer en door meer ondernemers bij het land te betrekken is er garantie op opvolging die ook biologisch boert
- Samenwerking met respect voor natuur en impact op omgeving
- Brengt reuring in het gebied. Kansen voor natuurinclusieve en klimaatadaptieve gebiedsontwikkeling met meerdere ondernemers
- Ontwikkeling: tijd nemen voor ontwikkeling
- Ontzorgen van landeigenaar, door als initiatief het voortouw te nemen in proces
- Bij start initiatief: buurt betrekken en hun wensen meenemen in het plan
- Taal en begrip met elkaar ontwikkelen.

PERSPECTIEF BURGERINITIATIEVEN

Faalfactoren

- Welk loket? Waar moeten we zijn om een idee/aanvraag in te dienen?
- Niet dezelfde taal spreken; niet de ambtelijke taal/wetgevende taal
- Procedures: niet gewend om te gaan met gemeentelijke en provinciale procedures
- Geen inzicht in bestemmingsplannen (denken dat alles overal kan)
- Wet-regelgeving: weinig kennis over en begrip voor wet- en regelgeving
- Tijdelijkheid: brengt onzekerheid en hoge kosten met zich mee
- Doorlooptijd en risico's worden onderschat
- Kosten worden vaak onderschat
- Te veel emoties: te weinig oog voor zakelijkheid / veelal geen benadering vanuit ondernemerschap
- Geen totaaloverzicht van consequenties voor natuur en beheer
- Verantwoordelijkheid: geen verantwoordelijkheid nemen voor het proces
- Geen 'nee' kunnen accepteren. Klimmen hoger in de ambtelijke ladder.

Succesfactoren

- Waarde gedreven: initiatieven willen ook maatschappelijke waarde leveren
- Intrinsiek gedreven om klimaatdoelstellingen te halen
- Creatief enthousiast en innovatief
- Betrokkenheid: enorme betrokkenheid en gedrevenheid
- Groepssamenstelling: gemêleerde groep (leeftijd, achtergrond, diversiteit) zorgt voor goede dynamiek
- Global goals: gedreven om samen met de overheid Global Goals te realiseren in bouw, omgang met elkaar en de omgeving
- Innovaties: toepassen van innovaties in de praktijk
- Duurzaam: zoeken duurzame oplossingen voor gebruik van energie en water
- Circulariteit: oog voor circulariteit, bouwen met lage ecologische footprint
- Betaalbaar bouwen door beperkt formaat en wellicht door gebruik van circulair materiaal
- Leefomgeving: veel oog voor persoonlijke leefomgeving
- Sociale cohesie door opzetten van duurzame woon-leefgemeenschappen
- Trajecten om met elkaar te leren over burgerparticipatie en burgerleiderschap
- Vrijwilligerswerk: bereidheid vrijwilligerswerk te doen en bij te dragen aan aanleg/beheer/onderhoud van het (kwetsbare) landschap
- Doorstroming: bevordert doorstroming
- Voorbeeldfunctie hebben: niet alleen voor de koplopers maar ook voor het peloton
- Ontzorgen van politiek en ambtenaren, door professionele aanpak
- Met heldere realistische en professionele businesscase aanvliegen
- Professionele begeleiding van community building en werving/selectie bewoners
- Rollen, taken en bevoegdheden: helder hebben tussen initiatief, overheid en landeigenaren.

Expertisecentrum Integrale Gebiedsontwikkeling (I-GO) – voorheen Expertisecentrum maatschappelijk leiderschap

De werkgroep tiny houses kwam met aanbevelingen voor een expertisecentrum voor - ook in doen en denkvermogen - maatschappelijk leiderschap, ten behoeve van: delen kennis en expertise met initiatiefnemers, bedrijven en maatschappelijke organisaties, die in Noord-Holland integrale Tiny House concepten (willen) ontwikkelen. Een team voor begeleiding van integrale ontwikkeling met:

- Ondersteuning planvorming – ontlasten gemeenten en andere overheden;
- Vergroten begrip tussen initiatiefnemers, overheden, investeerders;
- Verbreden naar ander type initiatieven voor integrale gebiedsontwikkeling.

De naam is inmiddels wegens verwarring over de rol veranderd in: Expertisecentrum Integrale Gebiedsontwikkeling (I-GO).

Gebiedsfonds Maatschappelijk leiderschap

Mieke is bezig met het creëren van een gebiedsfonds TransEON voor een transitie inkomen en projectgeld voor ontwikkeling. Een burgerinitiatief zoals het hare, waar je zo ongeveer dag en nacht mee bezig bent, waar twee jaar en drie maanden mee gemoeid is, waar je als ouders alleen maar mee bezig bent en je nergens anders tijd voor hebt, waarbij je gezin naar de knoppen gaat omdat je het zonder inkomen moet stellen, dat is onwenselijk: geen geld hebben, zonder inkomen, in de overlevingsstand zitten, waarbij ook nog eens je IQ achteruitgaat. 'Mensen faciliteren, alles wat met verandering te maken heeft, kost veel energie.'

Dat moet anders.

Op 2 november, twee dagen voor dit symposium, heeft een online expertmeeting plaatsgevonden waarvoor Mieke als coördinator van de werkgroep een uitnodiging heeft doen uitgaan. Tijdens de expertmeeting is nagegaan hoe een gebiedsfonds:

1. Initiatieven burgerleiderschap financieel kan ondersteunen zodat burgers tijd hebben voor het ontwikkelen van hun maatschappelijk relevante initiatief. Doordat ze een financiële basis hebben is er dan ruimte om te netwerken, en om kennis en ervaring te delen;
2. Op termijn het expertisecentrum voor maatschappelijk leiderschap (mede) – inmiddels Expertisecentrum Integrale Gebiedsontwikkeling (I-GO)- financieel kan ondersteunen, door publieke en private gelden te werven;
3. Kan inzetten op verbeteren van de onderlinge communicatie door taal-, rol- en systeemontwikkeling.

Gelegenheid tot vragen stellen aan Mieke Elzenga

Ineke van Weezel vraagt zich bij dit initiatief af of Mieke er vluchtelingen bij heeft betrokken. Daar heeft ze wat moeite mee.

Mieke vertelt dat de provincie een lijst met tien doelstellingen heeft. In de eerste pilot was geen focus op vluchtelingen maar op duurzaamheid. In een volgende zal dat wel het geval zijn. Focus op 3 punten is voldoende. Ook de communicatie met de buurt valt daar onder. Dat valt nog niet mee. Mensen hebben over het algemeen weerstand tegen verandering.

Voor het Recreatieschap is belangrijk dat het weliswaar om tiny houses gaat maar dat ze verplaatsbaar zijn. Verplaatsbare, tiny houses, krijgen geen hypotheek, wel een lening voor de termijn waarvoor de vergunning wordt verstrekt.

Van de bewoners heeft Mieke profielen gemaakt: op het gebied van het huis, duurzaamheid en zorg. De eerste 2 jaar was iedereen alleen maar aan het bouwen; die fase is niet geschikt voor vluchtelingen.

Wilfred Diekmann: veranderingen daar houd je je continu mee bezig. Mieke, wat maakt je gemotiveerd?

Mieke antwoordt dat het de ongelijkheid in de wereld is die haar hier toe brengt. Zij had ouders die haar studie konden betalen en kreeg dus zelf wel de kans maar dat geldt niet voor iedereen. Ze heeft in Tsjechië jongeren met multiproblematiek geholpen, waarbij ze deze jongeren de volgende vragen stelde: Wat wil je; Wat kun je? Haar zoon zat in de klas met een jongetje dat de vraag kreeg voorgelegd wat hij wilde gaan doen: Hij had geen idee en volgde zijn vriendje. Van belang is om je hart en je droom te volgen. Dus daarover vragen stellen aan hem: dat was super inspirerend.

60 % van de jongeren is eenzaam, heeft behoefte aan verbinding. Mieke heeft de ambitie 100 LiberTerra woongemeenschappen met projecten te realiseren.

Eva Kunseler: is flabbergasted, heeft vragen over de omgeving waar Mieke de tiny houses heeft neergezet.

1. Leren ze nou ook van jou, hoe je je inzichten gebruikt, hoe zij dat kunnen of zijn ze hardleers?
2. Hoe ben je tot commitment en draagvlak gekomen?

Mieke vond het mooi om aan de slag te zijn met de opdracht van de provincie, bedoeld om vier initiatieven in de provincie te realiseren, in één pilot voor tiny houses: de beschrijving van de initiatieven, de faal- en succesfactoren en de makathon van drie dagen.

Zo zijn er drie verschillende scenario's uitgewerkt:

1. Voor € 10.000,- kunnen we realiseren
2. Voor € 25.000,- ...
3. Zonder aanbesteding gaat het om € 50.000,- De provincie heeft voor dit scenario gekozen, op basis van inhoud.

Shoppen bij 'Ruimtelijke ontwikkeling' voor een sluitende businesscase en klimaatadaptatie voor tiny houses voldeed aan de motie.

De relatie opdrachtgever tot opdrachtnemer is ook uniek in de provincie Noord-Holland. Er is sprake van wederzijds vertrouwen.

We hebben gedurende het traject, op basis van bevindingen, in overleg met de opdrachtgever de opdracht aangepast. Dat is uniek. Het is een werkwijze gebaseerd op vertrouwen en wederzijds vakmanschap.

Verder is waarde creëren belangrijk dus daar zijn bewoners op geselecteerd. Tien tiny houses met een ballotage op basis van waarden, zodat de bewoners passen in de community.

Vijftig procent van de tijd voor projectontwikkeling gaat op aan de sociale kant van het project.

Kortom: het gaat om drie zaken:

1. Passie;
2. Zakelijke insteek;
3. We praten met jou – hebben vertrouwen in je – in plaats van met iedereen.
 - Waarden realiseren is belangrijk.
 - Veel mensen vinden het leuk een eigen huis te bouwen en die kennis zelf weer door te geven.

De omgeving

Er was heel veel angst, angst voor een 'stel hippies', die herrie maken met de bewoners in de omgeving, met de overheid in de clinch gaan.

Het gaat om 10 huisjes, plus een expertisecentrum. De boer, de voormalige eigenaar van de grond, gebruikte ook altijd de achteruitgang. Inmiddels is de oprit aan de achterzijde van het terrein van de tiny houses verbreed. LiberTerra heeft samen met de burens de vergunning voor het terrein en de opstallen aangevraagd.

Het gaat daarbij om het opbouwen van vertrouwen:

1. Dit is ons belang;
2. Wat is jouw belang; en
3. Wat is er nodig om dit samen te realiseren? Elkaar wat gunnen en je in elkaar kunnen verplaatsen.

5 REFLECTIE OP DE INLEIDINGEN

Gerard Donkers: vraagt zich af of we voor deze middag een aantal leermomenten helder kunnen verwoorden. Eén van de belangrijkste leervragen is: hoe stimuleer je de dialoog, wat heb je er voor nodig, dat het succes heeft?

Vraag aan *Mieke Elzenga*: Welke vaardigheden heb je geleerd in je leven? Hoe krijg je mensen in dialoog en vervolgens hoe doe je dat?

Mieke: LiberTerra is gerealiseerd met 60 jaar ervaring:

- op het terrein van de sociale academie;
- in de horeca; de ecologische voetafdruk;
- productgroepmanager, leren in een Brede Welzijnsinstelling;
- talen in verschillende gremia kunnen spreken en verstaan;
- welzijnswerk is complex, je moet ontzettend schakelen, flexibel zijn;
- over juridische kennis beschikken;
- skills hebben op het terrein van communicatie; en

een beetje je persoonlijkheid mee hebben.

Vanuit het hart werken is belangrijk. Hoe je dat ook aan anderen kunt leren. Voorbeeldgedrag en een systeem creëren. Mieke heeft veel aan jongerenuitwisselingen gedaan, waaraan 25 jongeren hebben meegedaan.

Nu zijn jongeren in staat zelf projecten op te zetten. Van belang is hun te vragen wat ze willen creëren. Dat vindt plaats in een doorgaande leerlijn vanaf dat je jongere bent. Waarbij de vraag is: wat is jouw stip aan de horizon?

Mieke is nu 61 jaar en nu in de positie van overdracht. Dat wil ze de komende 5 tot 10 jaar doen.

Op de vraag wat hij vandaag heeft geleerd antwoordt *John van Balen (burgerinitiatief)*: de Kring andragologie moet de blik op actie richten. Wat gaan we doen? Over twee dagen is er een demonstratie. Hij noemt de titel: 'Kom in opstand'. John heeft geleerd kom in opstand, maar doe dat wel in dialoog. Hoe krijg je mensen in dialoog? Onder leren ligt iets wat wij leren in het onderwijs. Niet alleen gaat het om ons eigen ik maar leren van bondgenoten, solidariteit; het belangrijk vinden in dialoog te gaan.

Marijn Siebel (HAN) heeft vragen aan Gerard: in zijn verhaal schurkt hij wel heel erg aan tegen of mensen wel of geen onderdeel van de natuur vormen; generationeel denken wat alleen maar religie heeft gedaan.

Wilfred Diekmann: religie verwijst eigenlijk naar hoe je je plek in de wereld ziet. Eerst is er altijd de beginsituatie, bijvoorbeeld: hoe denk je een duurzaam leven te leven? Vragen zijn:

1. Hoe staan mensen in de wereld?
2. In de schulden, gedachte; met name vanuit de spirituele invalshoek: wat maakt dat we dat belangrijk vinden.

John van Balen reageert: keuze maken wel/niet kan goed samen gaan.

Marijn Siebel: niet tegenover elkaar staan. Het is leuk om de dialoog aan te gaan maar hoe doe je dat dan? Een thema aansnijden en dan denken: 'het zal mijn tijd wel duren'? Waarom leidt het altijd naar het hoe? Als je de dialoog aangaat, hoe verhoudt jouw oordeel zich tot dat van de ander, moet je dat altijd concretiseren?

Gerard Donkers veronderstelt Marijn niet in of/of te denken maar vraagt naar onderscheid mens t.o.v. aarde: scheiding, scheiding of verbinding? In welk discours hoort dat thuis? Een én én discours opent ook perspectieven die leiden tot dialoog. Wat het ecosysteem betreft, nog even los van systemen, ging Gerard al lang de dialoog aan. Informatie tussen organisme en de omgeving op basis daarvan de eigen ontwikkeling door te maken, verder uit te werken in een dialoog. Dialoog kan alleen maar bij de gratie van: niet gewelddadig tegemoet treden; wederkerige interactie, in een proces van elkaar leren. Gerard denkt dat het niet de norm maar vanzelfsprekend is. Kinderen hebben een bepaalde manier van denken. Je moet niet uitleggen wat dialoog is – 95% weet dat niet – maar ervaren dat je luistert.

Dinie Goezinne: wat hebben we nou geleerd? Mieke, jij praat met de wethouder, voert een gesprek met een plan, businesscase, dat vindt de wethouder prettig. Gebaseerd op een plan met een visie, missie en waarden die aansluiten; je was voorbereid (dat geeft vertrouwen), je hebt ook een zakelijke aanpak (sluitende businesscase), je werkt multidisciplinair, bent intermediair, sociaal agoog; die expertise heb je nodig.

Mieke: je kunt het ook omdraaien. Het gaat om burgerleiderschap, niet om een initiatief. Dat is reactief. De politiek heeft altijd een scoop van 4 jaar. Je moet de tijdlijn in de gaten houden. Nu zorgen dat het huurcontract er is, zorgen dat je een gebiedscoöperatie wordt, dan kun je 20 tot 30 jaar verder. En 'geluk', dat er land is, want dat is lastig te vinden in Nederland.

Gerrit Kappert legt aan *Eva Kunseler* de vraag voor of volgens haar de ontmoeting tussen verschillende groepen goed verloopt. Heb je lijnen die daar fundamenteel voor zijn? Gerrit vertelt dat hij actief is in een dorpsgemeenschap.

Eva: het is een zoektocht vanuit het perspectief van de gemeente. De gemeente wil wat, moet vertrouwen opbouwen, relatie aangaan op het aanspreken van de juiste mensen, die weten te vinden. Burgerleiderschap vindt ze een mooi woord. Hoe kun je als burgerinitiatiefnemer van een eigen proces de kansen grijpen, daar zicht op houden, kennen waar ze zitten.

Vraag van Eva aan Mieke: doe je daar iets aan, aan burgerleiderschap? Mieke antwoordt bevestigend: economisch en maatschappelijk. Ambtenaren, voeren de wet uit. Wethouders, hebben te maken met een politieke lobby van onderhandelingen. Burgers reageren vaak emotioneel, omdat ze persoonlijk betrokken zijn (ze willen bijvoorbeeld zelfstandig gaan wonen en zien kansen een stukje land te verwerven). Dat is een andere dynamiek en het zijn verschillende rollen. Van belang is je wensen helder te formuleren en de juiste persoon te treffen. Het gaat altijd over het opbouwen van persoonlijke relaties. Dat bepaalt of een initiatief werkelijkheid wordt. Van belang is om kennis te delen en door te geven, zeker als de financiering voortkomt uit investeringen vanuit de overheid. Mieke deelt kennis en ervaringen, dus neemt altijd iemand mee: een toekomstige medebewoner of een stagiaire. De derde keer doet de toekomstige bewoner zelf het verhaal. Zo bouw je burgerleiderschap op. Een proces van het ik naar het wij.
